

Marek Miławicki OP

DOMINIKAŃSKI INSTYTUT HISTORYCZNY W KRAKOWIE

Dominikanie na kresach wschodnich Rzeczypospolitej Obojga Narodów (teren dzisiejszej Białorusi)

Na terenie dzisiejszej Białorusi Zakon Kaznodziejski ma dwie placówki – w Witebsku i Mohylewie. Już od dłuższego czasu jest tu oddzielny wikariat białoruski, podległy prowincji polskiej św. Jacka¹. W Witebsku bracia kaznodzieje pracowali znacznie wcześniej, jeszcze w czasach nowożytnych. Ich pracę w XIX wieku przerwała antyzakonna polityka władz rosyjskich, która doprowadziła do kasaty tamtejszej placówki. Podzieliła ona wówczas los większości klasztorów, które likwidowano głównie w rewanżu za udział zakonników w powstaniach narodowych. Zabudowania po witebskich dominikanach przeszły w ręce prawosławnych. Powrót do tego miasta był możliwy dopiero po ponad stu latach, w ostatniej dekadzie ubiegłego stulecia, gdy Białoruś odzyskała niepodległość. W Mohylewie nigdy wcześniej nie było dominikańskiego klasztoru. Warto jednak zaznaczyć, iż wśród rezydujących tam sufraganów archidiecezji mińsko-mohylewskiej był wywodzący się z zakonu św. Dominika biskup Józef Maksymilian Staniewski (1795–1871)². Tak więc pewna tradycja dominikańska obecna jest także i w tym mieście. Takich śladów obecności ojców i braci dominikanów na terenie dzisiejszej Białorusi jest bardzo dużo.

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie tych śladów, ale także zaprezentowanie dotychczasowego stanu badań służących poznaniu wkładu zakonu

¹ Por. J. Gonciarz, *Wikariat białoruski*. „Biuletyn Informacyjny Polskiej Prowincji Dominikanów” R. 32: 1999, nr 104, s. 10–11; *Ордэн братоў Прапаведнікаў (дамініканцы)*, [dostępny w Internecie] www.catholic.by/2/belarus/monks/100006-2008-06-25-14-23-35.html [dostęp 25 VII 2014].

² Por. J. Wasilewski, *Arcybiskupi i administratorowie archidiecezji mohylewskiej*. Pińsk 1930, s. 86; B. Kumor, *Staniewski Józef Ignacy, w zakonie Józef Maksymilian*. W: *Polski słownik biograficzny*. T. 41. Pod red. H. Markiewicza. Warszawa–Kraków 2002, s. 576–579.

dominikańskiego w historię i kulturę tego regionu na przestrzeni wieków. Swoje rozważania opieram głównie na literaturze historycznej, powstającej w Polsce, jak i u naszych północno-wschodnich sąsiadów: na Litwie i Białorusi. Więcej prac pojawia się w badaniach polskich i litewskich badaczy, jednak interesują się nimi także w nauce białoruskiej, chociaż tutaj pojawiają się one raczej przy okazji innych studiów. Warto zwrócić uwagę na opracowania pojawiające się w tych trzech krajach, dzięki którym możemy poznać dotychczasowy stan badań.

W historiografii polskiej nadal opieramy się na starszych opracowaniach. Wciąż niezastąpione są publikacje o. Sadoka Barącza³ i Jana Marka Giżyckiego, piszącego pod pseudonimem „Wołyniak”⁴. Z późniejszych prac, powstałych już w obecnym stuleciu, z pewnością należy wspomnieć obszerny artykuł dominikańskiego historyka Sławomira Brzozdeckiego⁵ i dwa moje artykuły poświęcone klasztorom dominikańskim i ich bibliotekom w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w XIX wieku, gdy w jego skład wchodziły również ziemie białoruskie⁶. Dwa lata temu w Rytwianach z okazji 140. rocznicy wydania przez rząd rosyjski ukazu kasacyjnego (1832) miała miejsce konferencja naukowa poświęcona udziałowi zakonów w powstaniu listopadowym i represjom po nim ze strony władz rosyjskich. W wielu wystąpieniach przewijał się udział braci kaznodziejów, wśród nich z ziem zabranych Cesarstwa Rosyjskiego. Wśród referatów było także moje wystąpienie, dające zarys tej problematyki, w którym zostały podane także przykłady zaangażowania się w powstanie dominikanów zamieszkujących miejscowości znajdujące się dzisiaj w granicach państwa białoruskiego⁷. Warto również wspomnieć o studium kapucyna o. Jana Fibeka poświęconym dziejom dekanatu rokszyckiego w obecnej diecezji witebskiej, w którym wiele miejsca dotyczy obecności dominikanów w dziejach tego

³ S. Barącz, *Rys dziejów. Zakony Kaznodziejskiego w Polsce*. T. 1–2. Lwów 1861.

⁴ [J. M. Giżycki] *Wołyniak, Wiadomości o dominikanach Prowincji Litewskiej*. Cz. 1. Kraków 1917; tenże, *Wykaz klasztorów dominikańskich Prowincji Ruskiej*. Cz. 2. Kraków 1923.

⁵ S. Brzozdecki, *Litewska prowincja dominikanów*. „Rocznik Augustowsko-Suwalski” T. 4: 2004, s. 217–236.

⁶ M. Miławicki, *Położenie klasztorów dominikańskich w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w latach 1795–1914*. W: *Święty Jacek Odrowąż i dominikanie na Śląsku*. Pod red. A. Barcia. Katowice 2008, s. 331–363; tenże, *Inwentarze i spisy bibliotek klasztorów dominikańskich skasowanych w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w XIX w. Stan źródeł i miejsca ich przechowywania*. „Hereditas Monasteriorum” Vol. 1: 2012, s. 141–172.

⁷ M. Miławicki, *Udział dominikanów w Powstaniu Listopadowym na ziemiach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego. Zarys problemu* – w druku.

regionu⁸. Pewnych wiadomości należy również szukać w opracowaniach ogólnych poświęconych zakonom w Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Na Białorusi badania nad dominikanami, jak i w ogóle nad zakonami dopiero się rozpoczynają. Jeszcze w czasach komunistycznych zagadnieniem tym zajmował się Jakov Marasz w pracach poświęconych dziejom „ekspansji” katolicyzmu na ziemiach białoruskich⁹. Tutaj szczególnie warto zwrócić uwagę na opracowania Ihora Hanczaruka poświęcone obecności i znaczeniu Kościoła katolickiego i klasztorów katolickich w historii i kulturze ziem białoruskich¹⁰. Pracę magisterską o dominikanach w guberni mińskiej w XIX stuleciu przygotowała białoruska badaczka Rajsa Zianiuk. Niestety praca ta nie została wydana drukiem. Obecnie w ramach dysertacji doktorskiej (kandydackiej) zajmuje się ona szkolnictwem Kościoła katolickiego na ziemiach białoruskich w okresie ich przynależności do Cesarstwa Rosyjskiego; pojawiają się tam również wątki dominikańskie. W kilku artykułach, które dotychczas opublikowała, tematyka dominikańska – udział braci kaznodziejów w oświacie w pierwszej połowie XIX wieku – zajmuje ważne miejsce¹¹. Działalności edukacyjnej

⁸ J. Fibek, *Wskrzeszenia na pograniczu dwóch światów. Dzieje Kościoła rzymsko-katolickiego w dorzeczu Berezyny i Wilji w granicach Dekanatu Dokszyckiego w Diecezji Witebskiej na Białorusi 1395–2009 r.* Nowe Miasto nad Pilicą 2011.

⁹ Przede wszystkim zob. Я.Н. Мараш, *Ватикан и католическая церковь в Белоруссии (1569–1795)*. Минск 1971. O jego pracach dotyczących historii Kościoła na Białorusi zob. В. А. Белозорович, *Концепция католической Церкви в работах профессора Я.Н. Мараша*. W: *Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа*. Ч. 1. Рэд. С. В. Марозава, Э. С. Ярмусік, С. У. Сілава. Гродна 2008, s. 32–36. Należy podkreślić, iż mimo typowej dla okresu komunistycznego marksistowskiej interpretacji dziejów kościelnych na Białorusi w jego pracach wykorzystane zostały źródła z białoruskich i rosyjskich archiwów i bibliotek, które w Polsce są zasadniczo nieznanne i chociażby z tego powodu należy do nich sięgać.

¹⁰ Zob. пр. І. Г. Ганчарук, *Навучальныя ўстановы рымска-каталіцкай царквы ў Беларусі: канец XIV–XX ст.* W: *Беларусіка=Albaruthenica*, том 6: *Беларусь паміж Усходам і Захадам. Праблемы міжнацыянальнага, міжрэлігійнага і міжкультурнага ўзаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу*. Ч. 1. Мінск 1997, s. 180–188; tenże, *Становішча і арганізацыйная структура рымска-каталіцкага касцёла на беларускіх землях у складзе Расейскай імперыі (1772–1830 г.)*. „Гістарычны Алманах” Т. 6: 2002, s. 96–116; tenże, *Каталіцкія манаскія ордэны на Беларусі ў 1770–1820-я гады*. „Гістарычны Алманах” Т. 9: 2003, s. 183–196 (tekst opublikowany także w: „Наша Вера” Р. 9: 2004, № 4, s. 66–71); tenże, *Каталіцкая Царква і культура на беларускіх землях. Навуковая канцэпцыя экспазыцыйнай тэмы Гродзенскага Дзяржаўнага Музея Гісторыі Рэлігіі*. W: *Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа*. Ч. 2. Рэд. Э. С. Ярмусік, С. В. Марозава, С. У. Сілава. Гродна 2009, s. 233.

¹¹ Р. У. Зянюк, *Адукацыйная дзейнасць ордэна дамініканцаў у заходніх губернях Расійскай імперыі к. XVIII–XIX ст.* W: *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник*. Кн. 1. Львів 2008,

dominikanów na ziemiach białoruskich od końca XVIII do pierwszych trzech dekad XIX stulecia kilka artykułów poświęcił także Andrej Samusik¹². Autor ten w swoim dorobku naukowym ma więcej publikacji poświęconych edukacji na ziemiach białoruskich, w których również pojawiają się bracia kaznodzieje¹³. O szkole grodzieńskich dominikanów pisał także Wiktor Parfjonenka¹⁴, jednak ten dziennikarz powtórzył ustalenia starszych historyków, głównie Ostrowskiego¹⁵. Tamara Lichacz natomiast opublikowała kilka studiów poświęconych kulturze muzycznej w klasztorach dominikańskich¹⁶ i w ogóle w kościołach na terenie Białorusi¹⁷. Cenne studium o architekturze klasztorów przygotowała także rosyjska badaczka Inessa Nikołajewna Słomkowa¹⁸. Na uwagę zasługują również białoruskie encyklopedie i leksykony. Należy zatem

s. 338–345; таж, *Дзейнасць каталіцкага духавенства ў галіне адукацыі ў Гродне ў канцы XVIII–XIX ст.* W: *Гарадзенскі палімпсест*. Мінск 2012, s. 195–207; таж, *Навучальныя ўстановы пры Забэльскім дамініканскім кляштары (1716–1857 гг.)*. W: *Віцебскія старажытнасці. Матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 90-годдзю са дня нараджэння Л.В.Аляксеева*. Віцебск, 28–29 кастрычніка 2010 г. Мінск 2012, s. 351–356.

¹² А. Ф. Самусік, *Асветніцкая дзейнасць дамініканскага ордэну на беларускіх землях у XVIII – першай трэці XIX ст.* W: *Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа*. Ч. 2..., s. 197–202.

¹³ А. Ф. Самусік, *Дзейнасць манаскіх ордэнаў у галіне адукацыі на Беларусі ў першай трэці XIX ст.*, „Гісторыя. Праблемы выкладання” Т. 1: 1998, s. 37–47; таж, *Манаскія гімназіяльныя вучылішчы Гродзенскай губерні ў першай трэці XIX ст.* „Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. Гісторыя, філасофія, паліталогія, сацыялогія” 2008, № 3, s. 44–47; таж, *Становішча адукацыйнай справы на беларускіх землях у канцы XVIII – пачатку XIX ст.* „Весці Беларускага Дзяржаўнага Педагагічнага Універсітэта. Серыя 2. Гісторыя. Філасофія. Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія” R. 15: 2007, № 3, s. 3–7.

¹⁴ В. В. Парфёненка, *Пачаткі свецкай адукацыі ў Гродне (першая XIX палова ст.)*. W: *Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа*. Ч. 1..., s. 207–212.

¹⁵ [J. M. Giżycki] Wołyński, *Spis szkół w grodzieńskiej guberni na początku XIX wieku*. Poznań 1885; Е. Ф. Орловский, *Исторический очерк Гродненской гимназии*. Гродна 1901.

¹⁶ Т. Ліхач, *Ордэн дамініканцаў і развіццё музычнай культуры Беларусі*. „Наша Вера” R. 6: 2000, № 1, s. 52–55, № 2, s. 34–41; таж, *Харалыя рунісы нясвіжскіх дамініканцаў*. W: *Нясвіж–Нісвіж. Historia–kultura–sztuka. Materiały konferencji naukowej w Nieświeżu (1994, 1997)*. Warszawa–Mińsk 1998, s. 94–98.

¹⁷ Т. Ліхач, *Арганы і званы каталіцкіх касцёлаў Беларусі*. „Мастацтва” 1995, № 4; таж, *Каталіцкія інструментальныя капэлы Беларусі*. „Мастацтва” 1996, № 10; таж, *Тэорыя харальных спеваў на Беларусі*. Мінск 1999.

¹⁸ И. Н. Слюнькова, *Монастыри восточной и западной традиций. Наследие архитектуры Беларуси*. Москва 2002.

wspomnieć o encyklopediach architektury i sztuki na Białorusi¹⁹, słownikach religii i kościołów (świątyń) na tych ziemiach²⁰ czy w końcu o dwóch bardzo cennych opracowaniach leksykograficznych: sześciotomowej *Encyklopedii historii Białorusi*²¹ i trzytomowej *Encyklopedii Wielkiego Księstwa Litewskiego*²², w których omówiono większość klasztorów dominikańskich i przedstawiono sylwetki znaczniejszych dominikanów. Z zakresu architektury dominikańskiej ważne studium (w dwóch częściach) zostało opublikowane na łamach katolickiego czasopisma białoruskiego „Nasza Wiera”²³. Cennym uzupełnieniem tych studiów jest wydany na Białorusi album malowideł Napoleona Ordy zatytułowany *Białoruś w obrazach Napoleona Ordy*, na których możemy także zobaczyć niektóre dominikańskie klasztory, zwłaszcza te, które z różnych powodów nie dotrwały do naszych czasów²⁴.

Wspomniane powyżej czasopismo „Nasza Wiera” wiele miejsca poświęca zakonowi dominikańskiemu, jego działalności kulturalnej i zachowanym po nich zabytkach architektury. I chociaż niektórzy polscy badacze zarzucają „Naszej Wierze” zniekształcanie historii Kościoła na Białorusi²⁵, to trzeba podkreślić jej wkład w rozpowszechnianie wiedzy o dziejach Kościoła i Zakonu Kaznodziejskiego na tych terenach²⁶. Jej mankamentem – ich zdaniem – jest m.in.

¹⁹ *Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі*. Т. 1–5. Мінск 1984–1987; *Архітэктура Беларусі. Энцыклапедычны даведнік*. Мінск 1993.

²⁰ *Рэлігія і царква на Беларусі. Энцыклапедычны даведнік*. Мінск 2001; А. М. Кулагін, *Каталіцкія храмы Беларусі. Энцыклапедычны даведнік*. Мінск 2008².

²¹ *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*. Т. 1–6. Мінск 1993–1999. W haśle „Dominikanie” („Дамініканцы”) podany jest wykaz wszystkich klasztorów, jakie znajdowały się na terenie Białorusi. Szerzej o tematyce kościelnej na łamach tej encyklopedii zob. Ю. Бажэнаў, *Гісторыя рыма-каталіцкага Касцёла на старонках „Энцыклапедыі гісторыі Беларусі”*. „Наша Вера” R. 9: 2004, № 3, s. 74–75.; tenże, *Гісторыя грэка-каталіцкай Царквы на старонках „Энцыклапедыі гісторыі Беларусі”*. „Наша Вера” R. 11: 2006, № 1, s. 59. Wszystkie numery czasopisma „Nasza Wiera” dostępne są na oficjalnym portalu Kościoła rzymskokatolickiego na Białorusi: www.media.catholic.by/nv.

²² *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя*. Рэд. Г. П. Пашкоў. Т. 1–3. Мінск 2005.

²³ Т. Габрусь, *Святыні ордэна прапаведнікаў*. „Наша Вера” R. 8: 2003, № 3, s. 53–60, R. 9: 2004, № 1, s. 56–60.

²⁴ А. М. Кулагін, У. А. Герасімовіч, *Беларусь у малюнках Напалеона Орды. Другая палова XIX стагоддзя*. Мінск 2001.

²⁵ Z. J. Winnicki, *Współczesna doktryna i historiografia białoruska (po roku 1989) wobec Polski i polskości*. Wrocław 2003, s. 204.

²⁶ O czasopiśmie tym zob. np. A. Dudik, *Sytuacja Kościoła rzymskokatolickiego na Białorusi na przełomie XX i XXI wieku. (zarys problematyki)*. „Studia Polonijne” T. 28: 2007, s. 132; L. Khinevich, *Historia Kościoła katolickiego na Białorusi na łamach czasopisma „Nasza Wiera”*. Warszawa 2008

to, że białorutenizuje dzieje Kościoła. Mimo tego należy docenić rolę, jaką to czasopismo odegrało – i nadal odgrywa – w kształtowaniu świadomości historycznej i katolickiej wśród Białorusinów. Warto bowiem podkreślić, iż coraz częściej badacze białoruscy próbują ukazać wpływ katolicyzmu i prawosławia na rozwój białoruskiej kultury²⁷.

Mówiąc o obecności tematyki dominikańskiej w historiografii białoruskiej, nie można pominąć całej gamy opracowań lokalnych, zarówno o charakterze naukowym, jak i publicystycznym. O klasztorach mowa jest na przykład w niektórych monografiach poświęconych dziejom poszczególnych miast²⁸. Historycy regionaliści wiele miejsca poświęcają pozostawionym po zakonie świątyniach i klasztorach, w oparciu o materiał źródłowy przedstawiają ważniejszych zakonników związanych z daną miejscowością czy regionem²⁹. Nie sposób tych wszystkich opracowań tutaj przedstawić, warto jednak podkreślić, iż w regionalistyce historycznej czy w pracach krajoznawczych można znaleźć wiele cennych informacji o klasztorach i zakonnikach, a przede wszystkim o zachowanych po nich dziełach sztuki i architektury. W niektórych miejscowościach stanowią one jedyną pamiątkę z czasów, kiedy byli tutaj dominikanie.

Krótko należy wspomnieć również o pracach litewskich historyków. Zajmują się oni głównie historią tych klasztorów, które po 1945 roku znalazły się w granicach Litewskiej Republiki Radzieckiej, a potem niepodległej Republiki Litewskiej. Jednak niektórzy pojęcie Litwy rozszerzają do terenów dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, w skład którego należały przecież także ziemie dzisiejszej Białorusi. Autorem najobszerniejszego, liczącego ponad tysiąc stron opracowania o dominikanach na Litwie (rozumianej szeroko) jest litewski badacz Viktoras Petkus³⁰. Publikacja ta zawiera niestety wiele błędów, ponadto

(maszynopis pracy dyplomowej na stopień licencjata kościelnego napisanej pod kierunkiem ks. dra Tadeusza Kraheła, przechowywany w Bibliotece Papieskiego Wydziału Teologicznego w Warszawie; podaję za: Kronika Papieskiego Wydziału Teologicznego w Warszawie, Sekcja św. Jana Chrzyciela za rok akademicki 2007/2008. „Warszawskie Studia Teologiczne” T. 21: 2008, s. 303).

²⁷ Por. np. У. Кароткі, *Каталіцызм і праваслаўе ў духоўнай культуры Беларусі першай паловы XVII стагоддзя*. „Acta Albaruthenica” T. 4: 2003, s. 213–218.

²⁸ Zob. np. *История Минска*. Минск 1957, s. 48; *Полоск. Исторический очерк*. Минск 1962, s. 70; О. Н. Левко, *Витебск XIV–XVIII вв.* Минск 1984, s. 88.

²⁹ Zob. np. *Каталіцкія святыні. Мінска-Магілёўская архідыяцэзія*, ч. 1: Будслаўскі, вілейскі і мінскі деканаты. Минск 2003; А. А. Саявец, *Каталіцкія храмы на Браслаўшчыне. W: Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа*. Ч. 2, s. 310–314; У. Васькоў, *Католікі на абшарах Панізоўя і Севершчыны. Гісторыя Гомельскага дэканата*. Минск 2011.

³⁰ V. Petkus, *Dominikonai lietuvos kultūroje*. Vilnius 2004.

autor powtarza jedynie ustalenia Marka Jana Giżyckiego³¹, nie dodając nic nowego.

Prac polskich, białoruskich, rosyjskich czy litewskich badaczy, poświęconych różnym aspektom dziejów Białorusi, Wielkiego Księstwa Litewskiego czy w końcu Rzeczypospolitej Obojga Narodów, w których mowa jest o klasztorach i zakonnikach związanych z interesującym nas regionem, jest znacznie więcej, o czym świadczą chociażby odsyłacze w przypisach.

Baza źródłowa dotycząca interesujących nas placówek dominikańskich ciągle jest nierozpoznana. Bogate zbiory archiwalne znajdują się w dwóch centralnych archiwach białoruskich: w Mińsku i Grodnie. Na podstawie m.in. tych zbiorów udało się na przykład odtworzyć archiwum klasztoru dominikanów połockich³². Duży zbiór archiwaliów do dziejów dominikanów na interesujących nas terenach znajduje się także w bibliotekach i archiwach wileńskich, szczególnie w Państwowym Centralnym Archiwum Historycznym Litwy i Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego³³. W białoruskich i litewskich zbiorach przede wszystkim znajdujemy wizytacje klasztorów, które w końcu XVIII i pierwszej połowie XIX wieku przeprowadzali delegaci biskupów diecezji wileńskiej i mińskiej oraz archidiecezji mohylewskiej (głównie dziekani dekanatów, w których znajdowały się poszczególne klasztory)³⁴, a także oryginały opisów parafii diecezji wileńskiej z 1784 roku, wśród których były parafie prowadzone przez dominikanów³⁵.

³¹ Zob. recenzję książki autorstwa o. S. Brzozeckiego OP zamieszczonej w czasopiśmie „Kościoł i Kultura” T. 5:2006, s. 373–381. Warto jednak podkreślić, że w publikacji litewskiego historyka cenny jest wykaz źródeł i literatury (zwłaszcza rosyjskiej i litewskiej), z których autor chyba nie do końca korzystał.

³² З.В. Антановіч, *Архіў полацкага дамініканскага кляштара ў сярэдзіне XIX ст. „Архіварыўс”* Т. 5: 2007, s. 8–14.

³³ Zob. Н. Пятровіч, *Крыніцы на каталіцызму і уніятва Беларусі ў Дзяржаўным Гістарычным Архіве Літвы*. W: *Вывяўленне, сумеснае выкарыстанне і вятранне архіўных, бібліятэчных і музейных каштоўнасцей, якія захоўваюцца ў замежных краінах*. Мінск 1999, s. 132–145; *Архіў уніяцкіх мітрапалітаў. Дакументы да гісторыі царквы ў Беларусі XVI–XX стст. у фондах гістарычных архіваў Літвы і Расіі*. Даведнік. Мінск–Полацк 2005.

³⁴ Por. np. *Breslaujos Dekanato vizitacija 1782–1783 m. Atlikta Vilniaus vyskupo Ignoto Jakūbo Masalskio parėdymu*. Wyd. R. Fričkovičius. W: *Fontes Historiae Lituaniae*. Vol. 7. Vilnius 2008; H. Siemiańczuk, *Źródła do historii klasztoru dominikanów w Koniuchach w powiecie wołkowowskim*. W: *Dominikanie na ziemiach polskich w epoce nowożytnej*. Pod red. A. Markiewicz, M. Miławickiego. Kraków 2009, s. 457–468.

³⁵ Szerzej zob. W. F. Wilczewski, *Opisy parafii diecezji wileńskiej z roku 1784 – oryginały w zbiorach wileńskich*. „Białostoczczyzna” R. 12: 1997, nr 1, s. 79–109. Część z nich doczekała się już

Przeprowadzając kwerendy archiwalne i biblioteczne, nie można jednak pominąć polskich archiwów i ksiąźnic. W Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie niestety posiadamy szczątkowe źródła, ale z pewnością są one cenne dla badaczy. Z ważniejszych należy wymienić kronikę klasztoru pińskiego³⁶ i poszyt inwentarzy klasztorów prowincji ruskiej³⁷. Do tego dochodzą jeszcze akta urzędowe prowincji litewskiej i ruskiej, które posiadały swoje klasztory na tych terenach, a przede wszystkim akta kapituł tychże prowincji, dzięki którym możemy na przykład poznać przełożonych klasztorów, a czasami nawet cały skład personalny³⁸. W naszym archiwum zachowała się także kopia tzw. kroniki domowej prowincji litewskiej autorstwa jej prowincjała o. Faustyna Ciecierskiego³⁹. Oryginał znajdował się niegdyś w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego (miał sygnaturę: F. 3–135II), jednak obecnie uznany jest za zaginiony⁴⁰. W innych krakowskich bibliotekach

opracowania pod redakcją prof. Józefa Maroszka z Uniwersytetu w Białymstoku (dostępne m.in. w Podlaskiej Bibliotece Cyfrowej).

³⁶ Archiwum Dominikanów w Krakowie (dalej: ADK), rkps Pń 1: *Diarium Rerum Memorabilium Conventus Formalis Pincensis sub Titulo S. Patris Domini de Suriano Provinciae S. Hyacinthi in Russia Sacri Ordinis Fratrum Praedicatorum In quo ab Ipsa Foundationis origine incidente in Annum Domini 1666 ad haec usque tempora Admodum Reverendorum Patrum Priorum Loci accurata Series et Successio Et quae sub unius ejusque Illorum Officio Acta gesta sunt*. Źródło to obejmuje lata 1666–1788.

³⁷ ADK, rkps Pr 26: *Inventarium Rerum Conventuum et Ecclesiarum Provinciae Russiae sub prima Visitatione Adm. Reverendi Patris Provincialis Fratris Thomae Kruszewski et earum tam Mobilium quam Immobilium 1708–1709*. Z interesujących nas klasztorów źródło to obejmuje następujące: Pińsk, Kleck, Stołpce, Chotajewicze, Nowogródek, Mińsk, Zasław, Ziembin, Raków, Rzeczyca, Ostrohlady, Smolany, Dudakowicze, Hołowczyn, Malatycze i Bielice. Jako przykład można zobaczyć opublikowany fragment tego zbioru, dotyczący klasztoru w Rakowie. Zob. A. Markiewicz, *Inwentarz kościoła i klasztoru OO. Dominikanów w Rakowie z lat 1708–1709*. „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie” T. 51: 2006, s. 117–130.

³⁸ Akta kapituł wszystkich prowincji i kongregacji istniejących na terenie Rzeczypospolitej zostały opracowane przez dominikańskiego historyka o. Fabiana Romana Madury. Poza pierwszym tomem, dotyczącym okresu średniowiecza i początku nowożytności (tylko w prowincji polskiej do 1600 roku), reszta nie została wydana; pozostaje w maszynopisie w Bibliotece Studium OO. Dominikanów w Krakowie.

³⁹ ADK, sygn Pl 16: *Historia Domestica Provinciae Lithuaniae Fratrum Ordinis Praedicatorum. Pars altera. A.D. 1824*. Najobszerniejszy artykuł o Faustynie Ciecierskim obecnie przygotowała J. Brodniewicz („Byłbym najniespokojniejszym, gdybym ufności nie pokładał w nieprzebranej Najwyższej Opatrzności” – rekonstrukcja biografii Faustyna Ciecierskiego. W: *Dominikanie na ziemiach polskich w epoce nowożytnej...*, s. 519–562).

⁴⁰ Na temat tego źródła zob. także J. Brodniewicz, *Locus horridus – syberyjski pamiętnik Faustyna Ciecierskiego jako przykład literatury zsyłkowej*. „Slavica Iuvenum” 11: 2010, s. 37–46; też,

(zwłaszcza Biblioteka Naukowej PAU-PAN i Biblioteka Jagiellońskiej) także znajdują się zbiory poświęcone dominikanom na tym terenie⁴¹. Nie miejsce tutaj, aby dokładnie omawiać stan źródeł, trzeba jednak mocno podkreślić, iż zachowało się ich bardzo dużo, zwłaszcza z XIX wieku. Należy ich szukać w Polsce, na Litwie, Białorusi, a także w Rosji, szczególnie w Petersburgu, gdzie po kasatach klasztorów trafiały zbiory archiwalne i biblioteczne likwidowanych wspólnot. Cenne wykazy i repertoria źródeł przygotował ks. Marian Radwan. Omawiają one zbiory znajdujące się nie tylko w archiwach rosyjskich, ale także białoruskich i litewskich⁴². Należy zaznaczyć, że obecnie w historiografii polskiej jest wiele artykułów informacyjnych o źródłach kościelnych przechowywanych w różnych archiwach wschodnich⁴³. Odnośnie do zbiorów bibliotecznych, cenne wykazy źródeł z miejscem ich przechowywania zestawiała Urszula Paszkiewicz⁴⁴.

„Moje wyobrażenia o Bogu podwyższyły ufność moją” – obraz Boga w „Pamiętnikach” Faustyna Ciecierskiego. „Slavica Iuvenum” 14: 2013, s. 30–38; I. Pietrzakiewicz, *Rękopiśmienna spuścizna Faustyna Ciecierskiego jako źródło do dziejów kultury intelektualnej dominikanów prowincji litewskiej początku XIX wieku*. „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” Nr 11: 2013, s. 103–123; też, „А з Белаі Русі даносяць...”. *Беларусь у рукапіснай спадчыне віленскага дамініканца Фаўстына Цяцэрскага*. „Arche. Пачатак” 2014, № 1/2, s. 106–129.

⁴¹ J. Hardzieju, *Źródła do dziejów Grodna w zbiorach krakowskich. Wstęp do badań*. W: *Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie. Źródła historyczne, stan badań*. Białystok 2003, s. 24–37.

⁴² Zob. np. *Inwentarz materiałów do dziejów Kościoła katolickiego w Archiwum Wileńskiego Gubernatora Wojennego*. Oprac. M. Radwan. Lublin 1997; *Inwentarz materiałów do dziejów Kościoła katolickiego w mińskich archiwach gubernatorskich*. Oprac. M. Radwan. Lublin 1998; *Inwentarz materiałów do dziejów Kościoła katolickiego w Archiwum Grodzieńskiego Gubernatora Cywilnego*. Oprac. M. Radwan. Lublin 1998; *Inventarium documentorum et actorum Ecclesiae Mohiloviensis (1783–1926)*. Ed. M. Radwan. Sankt Petersburg 1998; M. Radwan, *Repertorium archiwów archidiecezji mohylewskiej i diecezji mińskiej*. Lublin 2001; tenże, *Ecclesiastica w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu*. Lublin 2008.

⁴³ R. Żaunierkiewicz, *Zespoły akt instytucji Kościoła Rzymskokatolickiego w Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi (XVII–XX w.)*. „Białostoczczyzna” R. 14: 1999, nr 3, s. 9–20; T. Krahel, *Archiwa kościelne w archiwach i bibliotekach Wilna*. „Białostoczczyzna” R. 14: 1999, nr 3, s. 21–25; J. Maroszek, *Źródła rękopiśmienne do dziejów północno-wschodniej Polski w zbiorach moskiewskich*. „Białostoczczyzna” R. 15: 2000, nr 3/4, s. 3–8; H. Siemiańczuk, *Źródła do dziejów wyznań chrześcijańskich do końca XVIII w. w zasobie Narodowego Archiwum Historycznego Białorusi w Grodnie*. „Białostoczczyzna” R. 15: 2000, nr 3/4, s. 32–38.

⁴⁴ U. Paszkiewicz, *Rękopiśmienne inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1553–1939)*. Warszawa 1996; też, *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1510–1939)*. Warszawa 1998; też, *Inwentarze i katalogi bibliotek*

Obecność dominikanów na ziemiach białoruskich sięga wieków średnich, a dokładniej czasów króla Mendoga, który swoją rezydencję posiadał w Lubczynie nieopodal Nowogródka. To właśnie ze środowiskiem dominikańskim należy wiązać przyjęcie przez niego zachodniego chrześcijaństwa, a następnie koronację na króla Litwy. W tym bowiem czasie bracia kaznodzieje – obok cystersów i franciszkanów – szczególnie angażowali się w pracę misyjną u północnych i wschodnich sąsiadów⁴⁵. Pierwszy biskup chełmiński, Henryk (Heidenrich), wraz z grupą współbraci, wśród których z pewnością był także Wit, pracował na interesujących nas terenach. To właśnie owemu biskupowi dominikańskiemu papież Innocenty IV polecił koronowanie Mendoga na króla Litwy i wyświęcenie biskupa dla Kościoła katolickiego w Wielkim Księstwie Litewskim⁴⁶.

z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku. Suplement 1. Warszawa 2000; też, *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku. Suplement 2*. Poznań 2006.

⁴⁵ Szerzej zob. M. Miławicki, *Misyjne tradycje polskich dominikanów. Zaangażowanie synów św. Jacka w działalność misyjną Kościoła i Zakonu Kaznodziejskiego*. W: *Święty Jacek i jego dziedzictwo*. Pod red. E. Matei, A. Pobóg-Lenartowicz, M. Rowińskiej-Szczepaniak. Opole 2008, s. 483–509.

⁴⁶ Por. K. Górski, *Henryk-Heidenreich pierwszy biskup chełmiński*. W: tegoż, *Studia i materiały z dziejów duchowości*. Warszawa 1980, s. 143; A. Wiśniewska, *Henryk-Heidenryk pierwszy biskup chełmiński*. Pelplin 1992, s. 72, 74. W 1900 roku w Bibliotece Narodowej w Irlandii odkryto rękopis zatytułowany *Descriptiones terrarium*, powstały w połowie wieku XIII. Źródło to wydał M. L. Colker (*America rediscovered in the Thirteenth Century?* „Speculum” Vol. 10: 1979, s. 712–726); dostępny jest także przekład polski (*Opis krajów [Descriptio terrarum]*). W: *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów*. Pod red. J. Strzelczyka. Poznań 1993, s. 290–294). Autor *Opisu krajów* m.in. wspomina o tym, że był świadkiem koronacji Mendoga w Nowogródku. Do tej pory nie zostało do końca wyjaśnione autorstwo rękopisu. Zdaniem Karola Górskiego autorem musiał być ktoś z grona zakonu dominikańskiego, może sam biskup chełmiński Henryk, ewentualnie biskup jaćwieski o tym samym imieniu, a może nawet sam biskup Wit (por. K. Górski, *Descriptiones terrarum. Nowo odkryte źródło do dziejów Prus w XIII wieku*. „Zapiski Historyczne” T. 4: 1981, s. 7–16; tenże, *The Author of the Descriptiones terrarium. A new source for the history of Eastern Europe*. „Slavonic and East European Review” Vol. 61: 1993, s. 254–258). Za nim powtarzają także inni polscy badacze (por. np. J. Ochmański, *Nieznaný autor „Opisu krajów” z drugiej połowy 13 wieku i jego wiadomości o Bałtach*. „Lituanoslavica Posnaniensia. Studia Historica” T. 1: 1985, s. 107–114; K. Stopka, *Misja wewnętrzna na Litwie w czasach Mendoga a zagadnienie autorstwa „Descriptiones Terrarum”*. „Nasza Przeszłość” T. 68: 1987, s. 247–262). Są również i tacy, którzy autorstwo przypisują biskupowi łukowskiemu franciszkaninowi Piotrowi Polakowi (por. J. Wenta, *Do Goga z Magog. Głos w sprawie autorstwa „Descriptiones terrarum”*. W: *Droga historii. Studia ofiarowane profesorowi Józefowi Szymańskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Pod red. P. Dymmela, K. Skupieńskiego, B. Trelińskiej. Lublin 2001, s. 31–40). Ostatnio dyskusję nad tym źródłem zebrał i omówił Oleg Łatyszonek (*Od Rusinów białych do Białorusinów. U źródeł białoruskiej idei narodowej*. Białystok 2006, s. 25–35; por. tenże, *From White Russia to*

Koronacja odbyła się 6 lipca 1253 roku w Nowogródku⁴⁷, natomiast konsekracja na biskupa się nie odbyła. Powodem były spory Królestwa Polskiego z zakonem krzyżackim o wpływy na tym terenie. Zakon wyświęcił swojego kapłana na biskupa litewskiego, a dominikanin Wit musiał być konsekrowany poza Wielkim Księstwem Litewskim. Konsekracja ta miała miejsce na Mazowszu⁴⁸. Doszło zatem do sytuacji, w której dla jednej diecezji misyjnej wyświęconych było aż dwóch biskupów, co z pewnością musiało wywoływać konflikty. Niepopierany przez Krzyżaków dominikański biskup nie był zatem mile widziany w kraju króla Mendoga, który stanął po stronie zakonu niemieckiego. Wśród historyków pojawia się nawet pytanie: czy biskup Wit w ogóle przebywał na terenie swojej diecezji? Większość współczesnych badaczy daje raczej negatywną odpowiedź, chociaż wspominają o nim przy omawianiu chrystianizacji państwa litewskiego lub działalności misyjnej dominikanów⁴⁹. O tym, że był biskupem litewskim,

Belarus. „Annus Albaruthenicus” Vol. 5: 2004, s. 13–47). Pojawiła się także hipoteza, o której nie wspomina Łatyszonek, mówiąca, że autorem *Descriptio terrarum* mógł być nawet sam św. Jacek Odrowąż (por. G. Freibergs, *The „Descrpciones Terrarum”. Its date, sources, author and purpose*. W: *Christianity in East Central Europe. Late Middle Ages*. Pod red. J. Kłoczowskiego, P. Krasa, W. Polaka. Lublin 1999, s. 180–201).

⁴⁷ E. Gudavičius, *Polityczny problem królestwa litewskiego w połowie XIII w.* W: *Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich w strefie Bałtyku od XIII do połowy XVI wieku. Materiały z konferencji historyków radzieckich i polskich w Toruniu z r. 1988*. Pod red. M. Biskupa. Toruń 1990, s. 69.

⁴⁸ Por. T. Krahel, *Die anfängliche Organisation der Kirche in Litauen*. W: *La cristianizzazione della Lituania. Atti del Coloquio Internazionale di Storia Ecclesiastica in occasione del VI centenario della Lituania cristiana (1387–1987)*. Roma, 24–26 Giugno 1987. Città del Vaticano 1989, s. 159–160. Historiografia białoruska w chrystianizacji ziem białoruskich większą rolę przypisuje biskupowi Chrystianowi; w niewielu tylko pracach wzmianka jest o biskupie Wicie. Podobnie sprawa przedstawia się również w historiografii litewskiej.

⁴⁹ Por. R. P. Mortier, *Histoire des maitres généraaux de l’Orde des Frères Prêcheurs*. T. 1: 1170–1263. Paris 1903, s. 532; J. Kurczewski, *Biskupstwo Wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych*. Wilno 1912, s. 2; B. Altaner, *Die Dominikanermissionem des 13. Jahrhunderts*. Habelschwerdt (Schlesien) 1924, s. 183; *Lietuvos istorija*. Pod red. A. Šapoka. Kaunas 1936, s. 55; J. Woroniecki, *Święty Jacek Odrowąż i wprowadzenie Zakonu Kaznodziejskiego do Polski*. Katowice 1947, s. 183; A. Vitkus, *Lietuvos istorijos ivykiu chronologia*. Kaunas 1996, s. 27; Z. Inviskis, *Lietuvos istorija iki Vytauto Didžio mirties*. Vilnius–Moskwa 1991, s. 174; D. A. Dekański, *Początki zakonu dominikanów prowincji polsko-czeskiej. Pokolenie św. Jacka w zakonie*. Gdańsk 1999, s. 250; З. Сіцько, *Хрышчэныне Міндоўга (наводле Галіцка-Валынскага летапісу)*. Гістарычныя паралелі. W: *Беларусіка=Albaruthenica*. Кн. 18: *Хрысціянства і беларуская культура. Матэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістаў „Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый” (Мінск, 21–25 мая, 4–7 снеж. 2000 г.)*. Рэдкал. Л. Уладыкоўская-Канаплянік. Мінск 2001, s. 59; P. Rabikauskas, *Krikščioniškoji Lituva. Istorija, hagiografija, šaltinytyra*. Šudare L. Jovaiša. Vilnius 2002, s. 20–21;

świadczą również dokumenty papieskie⁵⁰, a także kroniki polskie⁵¹. Jeżeli nawet nie mógł przebywać w swojej diecezji, to do końca lutego 1255 roku był jej ordynariuszem. Dopiero bowiem 1 marca tego roku papież Aleksander IV przyjął – prawdopodobnie niechętnie – jego rezygnację, pozwalając mu zachować tytuł biskupa litewskiego⁵². O jego obecności na Litwie – jak twierdzą niektórzy badacze – miał jednak świadczyć pochodzący z 1254 roku list biskupa Wita skierowany do papieża Innocentego IV, w którym Wit omawiał trudne położenie chrześcijan na Litwie⁵³. Jeszcze w pierwszej połowie XIX wieku ów list miał znajdować się w bibliotece krakowskich dominikanów; prawdopodobnie spłonął podczas pożaru klasztoru i miasta Krakowa w 1850 roku⁵⁴. O jego bytności na terenie biskupstwa litewskiego mówiła dominikańska tradycja, według której Wit osobiście miał ochrzcić Mendoga w 1251 roku. O tym mówi nawet zachowany obraz przedstawiający biskupa, obecnie znajdujący się w Muzeum Sztuki Litewskiej w Wilnie, który wcześniej z pewnością znajdował się w klasztorze Świętego Ducha, a po kasacie klasztoru w wileńskiej katedrze (do 1953 roku). Właśnie tam możemy przeczytać, że „Mendogum baptizavit”⁵⁵. Tradycja zakon-

J. A. Spież, *Święty Jacek*. W: *Światło ze Śląska. 750. Rocznica śmierci św. Jacka*. Pod red. B. Pietyry, K. Kukówki. Katowice 2007, s. 75.

⁵⁰ Źródła do dziejów Litwy i jej chrystianizacji w czasach Mendoga zebrał i wydał w języku oryginalnym i w tłumaczeniu na język białoruski A. Żłutka (*Міндаў кароль Літвіі ў дакумэнтах і сьведчаньнях*. Укладаньне, падрыхтоўка да выданьня, пераклад Алесь Жлуткі. Менск 2005). Zob. także tenże, *Каранацыя Міндоўга і заснаваньне першага біскупства ў дакумэнтах XIII ст.* „Наша Вера” R. 8: 2003, № 2, s. 36–45.

⁵¹ Por. *Rocznik wielkopolski*. W: *Monumenta Poloniae Historica*. Seria 1. T. 3. Kraków 1878, s. 22; *Kronika wielkopolska*. W: *Monumenta Poloniae Historica*. Seria 2. T. 8. Wyd. B. Kübris. Warszawa 1970, s. 100; *Roczniki kapituły poznańskiej*. W: *Monumenta Poloniae Historica*. Seria 2. T. 6. Wyd. B. Kübris. Warszawa 1962, s. 33.

⁵² *Bullarium Poloniae*. T. 1. Ed. I. Sułowska-Kuraś, S. Kuraś. Romae 1982, nr 716; *Monumenta Poloniae Vaticana*. T. 3. Ed. J. Ptaśnik. Cracoviae 1914, s. 36, nr 73; K. Eubel, *Hierarchia catholica medii aevii sive Summorum pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series*. [Vol. 1:] *Ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta e documentis tabularii praesertim Vaticani*. Monasterii 1913, s. 303, przyp. 2; A. Жлутка, *Міндаў кароль Літвіі ў дакумэнтах і сьведчаньнях...*, s. 74.

⁵³ Łaciński tytuł tego listu miał brzmieć: *De christianorum in Lithuania conditione deplorabili, ad sanctissimum et beatissimum patrem dominum Innocentium papam quartum, fratris Viti de Ordine Praedicatorum episcopi Litoviensis Epistola*. Por. P. Kielar, Wit. W: *Hagiografia Polska. Słownik bio-bibliograficzny*. Pod red. R. Gustawa. T. 2. Poznań 1972, s. 548.

⁵⁴ Por. M. Wiszniewski, *Historia literatury Polskiej*. T. 2. Kraków 1840, s. 158–159.

⁵⁵ Por. S. Maslauskaitė, *Quod vel lapidis virtitem, vel floris pulchritudinem designat. Ikonografia św. Jacka w sztuce religijnej na Litwie*. W: *Święty Jacek Odrowąż – Apostoł Północnej Europy. Papieski*

na dodatkowo mówi o niemal śmiertelnym pobiciu i wypędzeniu biskupa przez litewskich pogan⁵⁶. Uznano go nawet za męczennika za wiarę⁵⁷. Niektórzy podają nawet, że w Lubczy miał on założyć pierwszy klasztor dominikański w Wielkim Księstwie Litewskim⁵⁸. Niechęć spotkała również samego króla, który ostatecznie został zamordowany przez swoich najbliższych współpracowników w 1261 roku, ludność natomiast powróciła do swoich dawnych wierzeń⁵⁹. Już dwa lata później papież Urban IV zwracał się do arcybiskupa gnieźnieńskiego z prośbą o przysłanie na Litwę misjonarzy⁶⁰. Nasz Wit był sufraganem w kilku biskupstwach, a zmarł w 1269 roku w Krakowie, w klasztorze swoich zakonnych współbraci. Jego ciało zostało złożone obok założyciela polskich dominikanów, św. Jacka Odrowąża⁶¹.

Uniwersytet św. Tomasza z Akwinu „Angelicum” Aula Jana Pawła II, Rzym, 16 października 2007 r. Pod red. A. Noconia, A. Wuwera. Roma–Katowice 2012, s. 59.

⁵⁶ Por. np. P. Ruszel, *Tryumf Na dzień chwalebny Jacka Świętego Wielkiego Patrona y Apostoła Polskio [...] Z Przedziwnych y wielce cudownych spraw iego Przez O. Br. Pawła Rvszla [...]* W Wilnie Kazaniem ogłoszony A z roskazania Starszych do Druku podany. Wilno 1641, k. 18, 24; F. Nowowiejski, *Phaenix Decaris et Ornamenti Provinciae Poloniae S. Ordinis Praedicatorum*. Poshanie 1752, s. 14; K. Żukiewicz, 22 grudnia 1216–1916. W 700-letnią rocznicę zatwierdzenia „kaznodziej-skiego zakonu”. Kraków [1916], s. 60.

⁵⁷ Por. M. Sieykowski, *Świątnica Pańska to iest Kościół Boży w Troycy ss. Jedynego z Klasztorem WW. OO. Dominikanów w Krakowie, znacznemi świętych pańskich relikwiami, kaplicami, ołtarzami, obrazami y różnemi Apparencyami Przyozdobiona [...]*. Kraków 1743, k. 13, 57.

⁵⁸ Zob. np. [J. M. Giżycki] Wołyński, *Wiadomości o dominikanach Prowincji Litewskiej...*, s. 126; V. Petkus, *Dominikonai lietuvos kultūroje...*, s. 7, 43, 50, 64, 451, 452, 912; I. G. Ганчарук, *Каталіцкая Царква і культура...*, s. 233.

⁵⁹ Por. J. Wyrozumski, *Na drodze do unii Polski z Litwą*. W: *Kultura Litwy i Polski w dziejach. Tożsamość i współistnienie*. Kraków 2000, s. 11–12.

⁶⁰ K. Elm, *Der Anteil der geistlichen Orden an der Christianisierung Litauens*. W: *La cristinizzazione della Lituania...*, s. 192.

⁶¹ Szerzej o jego życiu i pośmiertnym kulcie zob. T. Narbutt, *Obrys żywota błogosławionego Wita, biskupa lubczańskiego, na Rusi Litewskiej*. W: *Teodora Narbutta pomniejsze pisma historyczne szczególnie do historyi Litwy odnoszące się*. Wilno 1856, s. 31–43; R. Krasauskas, *Vitas*. W: *Lietuviu Encicklopedija*. T. 34. Pod red. V. Bržiška. Boston 1966, s. 371–373; P. Kielar, *Wit...*, s. 540–555; J. Puciowski, *Krzyżem czy mieczem...* „W Drodze” R. 11: 1983, nr 8, s. 75–78; A. Szwed, *Problem biskupa litewskiego Wita*. „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” R. 46: 2002, nr 3, s. 327–328; M. Miławicki, *Biskup litewski Wit – życie i dzieje kultu „błogosławionego”*. W: *Pośrednicy łask*. Pod red. J. Mareckiego, L. Rotter. Kraków 2006, s. 147–167; K. Kaczmarek, *Próba identyfikacji biskupa litewskiego Wita. Przyczynek do badań nad prozopografią dominikańską XIII wieku*. W: *Cognitioni gestorum. Studia z dziejów średniowiecza dedykowane Profesorowi Jerzemu Strzelczykowi*. Pod red. D. A. Sikorskiego, A. M. Wyrwy. Poznań–Warszawa 2006, s. 359–372.

Kolejne próby działalności dominikanów na ziemiach białoruskich zostały podjęte już w XIV stuleciu. Według tradycji dominikańskiej bracia z prowincji saksońskiej w 1317 roku mieli utworzyć klasztor w Nowogrodku, skąd w 1341 roku wraz z książętami Koriatowiczami udali się na Podole⁶². We współczesnej historiografii raczej nie wspomina się o istnieniu klasztoru w Nowogrodku za czasów Giedymina. Historyk Tadeusz Trajdos uważa jednak, że jest to „wiadomość absolutnie wiarygodna i bardzo brzemienne w skutki”⁶³. Jednak brakuje źródeł, które potwierdziłyby tę hipotezę⁶⁴.

Można z dużą dozą pewności przyjąć, iż w ciągu wieków średnich na terenie dzisiejszej Białorusi nie powstał żaden trwały ośrodek dominikański. Pierwszy klasztor na tych terenach powstał dopiero na początku XVII wieku. Właśnie to stulecie przyniosło rozkwit zakonu św. Dominika na wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Ten wzrost fundacji przyczynił się do zmian organizacyjnych zakonu w Rzeczypospolitej. Z jednej prowincji polskiej utworzono kolejne dwie – wspomnianą już prowincję ruską, utworzoną w 1612 roku i prowincję litewską, powołaną do życia w 1646 roku⁶⁵. Do chwili powstania prowincji litewskiej na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego utworzono

⁶² Por. S. Barącz, *Zakony Kaznodziejskie w Polsce*. T. 1. Lwów 1861, s. 351–355. Wiadomość tę powtarza również Wołyniak, *Wiadomości o dominikanach prowincji litewskiej...*, s. 137.

⁶³ T. Trajdos, *Kościół Katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły 1386–1434*. T. 1. Wrocław 1983, s. 129.

⁶⁴ Bardziej wiarygodny jest fakt, że w tym mniej więcej czasie bracia kaznodzieje mieli klasztor w Wilnie. W liście do papieża Jana XXII książę Giedymin wspomina, że w jego państwie przebywają dominikanie i franciszkanie. W samym Wilnie około 1321 roku książę wybudował kościoły dominikanom i franciszkanom. Wiadomo, że w tym czasie misję prowadzili dominikanie saksońscy z klasztoru w Rydze. Z tego okresu również pochodzi wzmianka o dominikaninie Mikołaju, który zajmował wysoką pozycję na dworze księcia – wchodził w skład rady książęcej. Dominikanie prawdopodobnie brali również udział przy drugiej chrystianizacji Litwy, jaka miała miejsce po 1385 roku. Tym razem obejmowała ona raczej teren Żmudzi. Spośród dominikanów w tej misji szczególnie zasłynął krakowski dominikanin, Mikołaj Wężyk, pełniący funkcję kaznodziei królewskiego. Por. M. Kosman, *Dokumenty wielkiego księcia Witolda*. „Studia Źródłoznawcze” T. 16: 1971, s. 143; tenże, *Zmierzech Perkuna*. Warszawa 1981, s. 138; J. Fijałek, *Kościół rzymskokatolicki na Litwie*. W: *Chryścianizacja Litwy*. Pod red. J. Kłoczowskiego. Kraków 1987, s. 154–155; R. J. Mažeika, S. C. Rowell, *Zelatores Maxim. Pope John XXII, archbishop Frederick of Riga and the Baltic Mission 1305–1340*. „Archivum Historiae Pontificiae” Vol. 31: 1993, s. 36; S. Brzozocki, *Litewska prowincja dominikanów...*, s. 219.

⁶⁵ Por. I. Tomljenovic, *Les Dominicains et les peuples de l'Europe centrale et orientale*. W: *Les Dominicains en Europe XIXe–XXe siècles*. Ed. G. Bedouelle. Paris 1996, s. 79–86. O okolicznościach powstania Prowincji Ruskiej św. Jacka zob. R. Świętochowski, *Początki dominikańskiej prowincji ruskiej*. „Prawo Kanoniczne” R. 23: 1980, nr 1/2, s. 51–85.

już 24 klasztory. Znajdowały się one przede wszystkim na terenach województw żmudzkiego, trockiego i wileńskiego. W latach 1648–1696 Wielkie Księstwo Litewskie wzbogaciło się o kolejne 36 klasztorów. Tak więc w ciągu całego XVII stulecia zakon św. Dominika utworzył aż 60 nowych placówek. Najwięcej klasztorów pojawiło się za panowania króla Jana III Sobieskiego (1674–1696) i jest to charakterystyczne dla większości zakonów. Jak podkreśla Halina Gwiazda, zasadniczej zmianie uległa właśnie Białoruś. Przybyło tam 9 nowych placówek, powiększając w ten sposób liczbę dominikańskich fundacji najbardziej wysuniętych na wschód Wielkiego Księstwa Litewskiego. Rozwój zakonu na tych terenach trwał nadal, jeszcze w XVIII wieku, chociaż w tym stuleciu nowych fundacji było znacznie mniej⁶⁶.

W ciągu dwóch wieków na interesującym nas terenie dzisiejszej Białorusi powstało kilkadziesiąt klasztorów dominikańskich. Przynależały one zasadniczo do dwóch prowincji: ruskiej, a potem również i litewskiej. Wśród fundatorów byli przedstawiciele magnaterii, szlachty i duchowieństwa. Do pierwszej grupy fundatorów należeli członkowie takich rodów jak Sapiehowie, Radziwiłłowie, Pacowie, Sanguszkowie czy Słuszkowie⁶⁷. Właśnie z tego ostatniego rodu

⁶⁶ Szerzej zob. Ł. Wenc, *Fundacje i fundatorzy klasztorów dominikańskich i bernardyńskich w Polsce w latach 1580–1648*. W: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*. T. 1. Pod red. J. Kłoczowskiego. Warszawa 1975, s. 587–645; H. Gwiazda, *Fundacje i fundatorzy klasztorów dominikańskich w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1648–1696*. „Summariusm” Nr 1: 1972, s. 50–85 (przedruk w: *Studia nad historią dominikanów...* T. 1., s. 607–645).

⁶⁷ Zob. np. Sapiehowie. *Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe*. T. 2. Petersburg 1891, s. 85–86, 266–275; E. Dubas-Urwanowicz, *Fundacje kościołów i klasztorów grodzieńskich do XVIII wieku*. W: *Fundacje i fundatorzy w średniowieczu i epoce nowożytnej*. Pod red. E. Opalińskiego, T. Wiślicza. Warszawa 2000, s. 130–141; H. Wisner, *Wyznanie w życiu politycznym i społecznym szlachty litewskiej. Czasy Zygmunta III*. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” T. 50: 2006, s. 139; A. J. Baranowski, *Między Rzymem a Wilnem. Magnackie fundacje sakralne w Wielkim Księstwie Litewskim w czasach kontrreformacji na tle polityki dynastycznej w Europie Środkowej*. Warszawa 2006; R. Nesterow, *Smolany Sanguszków w świetle inwentarzy i nieznanymi materiałów archiwalnych*. W: *Wokół Sanguszków. Dzieje – sztuka – kultura. Materiały I Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej 29–30 czerwiec 2006*. Ratusz, Muzeum Okręgowe w Tarnowie. Pod red. J. Skarbskiego, B. Bułdys. Tarnów 2007, s. 109–117; *Sapiehowie epoki Kodnia i Krasiczyna*. Pod red. K. Stępnika. Lublin 2007; K. Stojek-Sawicka, *Sakralne fundacje Radziwiłłów w XVIII wieku*. W: *Czasy nowożytne. Studia poświęcone pamięci prof. Władysława Eugeniusza Czaplińskiego w 100 rocznicę urodzin*. Pod red. K. Matwijowskiego. Wrocław 2005, s. 163–179; też, *Znaczenie ekonomiczne i organizacyjne klasztorów katolickich w życiu i działalności rodu Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*. „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” R. 66: 2006, s. 89–110; też, *Duszpasterstwo i opieka religijna na dworze Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*. „Nasza Przeszłość” T. 105: 2006,

wywodził się fundator pierwszego klasztoru braci kaznodziejów na ziemiach białoruskich. Był nim Krzysztof Słuszką, który wraz z żoną Zofią z Zawiszów w 1605 roku ufundował klasztor św. Tomasza z Akwinu w Mińsku⁶⁸. Do tego rodu należeli także Aleksander i Zofia z Zienkowiczów Słuszkowie, fundatorzy aż dwóch placówek dominikańskich: w Rzeczyicy i Stołbcach.

Najlepsze dane o klasztorach dotyczą roku 1773. W tym bowiem roku wszystkie zakony na polecenie nuncjusza apostolskiego w Polsce kardynała Giuseppe Garampiego przygotowały specjalne ankiety, w których zawarte zostały spisy klasztorów, ich składy personalne i pełnione obowiązki. Zebrałe w nich dane pokazują sieć klasztorną w Rzeczypospolitej w przededniu pierwszego rozbioru państwa polskiego⁶⁹. Stanowią one także ważne źródło do poznania działalności duszpasterskiej zakonów u progu rozbiorów Rzeczypospolitej⁷⁰. Według tej ankiety dominikanie na terenie Rzeczypospolitej mieli 164

s. 163–187; też, *Fundacje dominikańskie Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*. W: *Dominikanie na ziemiach polskich w epoce nowożytnej...*, s. 257–269; też, *Duchowieństwo katolickie w życiu Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*. Toruń 2011.

⁶⁸ З. Пазьняк, *Рэха даўняга часу*. Рэд. Я. С. Гучок. Мінск 1985, s. 53–68; З. В. Шыбека, С. Ф. Шыбека, Мінск. *Старонкі жыцця дарэв. Горада*. Мінск 1994, s. 301; У. Дзянісаў, *Кляштар дамініканцаў*. W: *Памяць. Гісторыка-дакументальная хроніка Мінска*. Кн. 1. Мінск 2001, s. 322–323; И. Слюнькова, *Монастыри восточной...*, s. 292–293. Warto zaznaczyć, iż był to najstarszy kościół katolicki i jeden z ważniejszych w Mińsku (por. Д. У. Мікалаевіч, *Касцёл з Мінска ў XVI – пачатку XX стст.* (наводле дакументаў НІАБ) [dostępny w Internecie] www.niab.belhost.by/stat/dzianisau_kascioly [dostęp 15 V 2014]. Dzisiaj niestety nie istnieje; został zburzony w latach 50. XX stulecia. W 2011 roku pojawił się nawet postulat odbudowy klasztoru i kościoła dominikańskiego na starym miejscu. Por. *Дамініканскі касцёл: практ рэстаўрацыі*. „Наша Ніва” z 22 IV 2011 [dostępny w Internecie] www.nn.by/?c=ar&i=53625 lub <http://arche.by/by/page/science/5440> [dostęp 23 VIII 2014]; А. Астаповіч, *Дамініканы. Перспектыва аднаўлення* [dostępny w Internecie] www.pomniki.budzma.org/news/3373 [dostęp 23 VIII 2014].

⁶⁹ W oparciu właśnie o te ankiety w latach 70. XX stulecia zespół Instytutu Geografii Historycznej Kościoła przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim przygotował opracowanie poświęcone zakonom męskich w Polsce w 1772 roku (*Zakony męskie w Polsce w 1772 roku*. Pod red. L. Bieńkowskiego, J. Kłoczowskiego, Z. Sułowskiego. Lublin 1972); swoje opracowanie o strukturze Kościoła katolickiego w Polsce w tym czasie przygotował także Stanisław Litak (*Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*. Lublin 1996; *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*. Lublin 2006). O samej ankiecie kard. Giuseppe Garampiego zob. J. Flaga, *Ankieta zakonna nuncjusza G. Garampiego z lat 1773/74 jako podstawa źródłowa do badań nad studiami zakonnymi i ich organizacją*. „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” R. 36: 1989, z. 4, s. 35–44.

⁷⁰ Zob. J. Flaga, *L'activité pastorale des réguliers en Pologne à la lumière de l'enquête du nonce apostolique Giuseppe Garampi (1773–1774)*. „Revue Historique Ecclesiastique” Vol. 77: 1982, nr 3/4,

klasztorzy, które wchodziły w skład trzech prowincji: polskiej, litewskiej i ruskiej oraz obserwanckiej Kongregacji św. Ludwika Bertranda. Na interesującym nas terytorium w tym okresie bracia kaznodzieje mieli aż 45 klasztorów, czyli 27 proc. wszystkich placówek w Rzeczypospolitej. Jurysdykcyjnie podlegały one głównie dwóm prowincjom: 23 należało do prowincji litewskiej i 21 do prowincji ruskiej; jedynie klasztor w Brześciu wschodził w skład prowincji polskiej. Powstała w drugiej połowie XVII wieku obserwancka Kongregacja św. Ludwika Bertranda na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego miała tylko trzy placówki: w Werkach (Kalwarii Wileńskiej), Targowicy, Terespolu⁷¹. Żadna z tych miejscowości obecnie nie wchodzi w skład państwa białoruskiego. W tym miejscu należy również podkreślić, iż na terenie dzisiejszej Białorusi, w Nowogródku, znajdował się klasztor sióstr dominikanek, należący do prowincji ruskiej⁷². Większość fundacji dominikańskich miała siedziby w miastach i miasteczkach, rzadziej natomiast na wsiach. Obserwujemy to również na przykładzie ziem białoruskich⁷³. Z badań Haliny Gwiazdy wynika, że na 36 klasztorów ufundowanych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w drugiej połowie XVII wieku aż 34 powstały w miastach. Większość z nich (aż 29) było miastami małymi, niepowiatowymi, tylko 3 miały charakter ośrodków powiatowych, a 5 było stolicami województw. Należy także zauważyć, że 30 klasztorów (84 proc.) znajdowało się w dobrach magnacko-szlacheckich, a tylko 5 w królewskich i jeden – w majątku kościelnym⁷⁴.

s. 454–461; tenże, *Udział zakonów w duszpasterstwie w świetle materiałów ankiety zakonnej nuncjusza Giuseppe Garampiego z lat 1773–1774*, „Folia Societatis Scientiarum Lublinensis. Humanistyka” T. 27: 1985, nr 1, s. 69–77.

⁷¹ J. Krupski, *Kongregacja dominikanów obserwantów św. Ludwika Bertranda w Polsce w XVII i XVIII wieku*. „Summarium” R. 5: 1976, s. 152, tab. 2.

⁷² Szerzej zob. E. Janicka-Olczakowa, *Żeński ruch dominikański w XVII–XX wieku*. W: *Studia nad historią dominikanów...* T. 1..., s. 159–178.

⁷³ Szerzej o samych miastach białoruskich w okresie nowożytnym zob. З. Копыцкий, *Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в.* Минск 1966; tenże, *Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в.* Минск 1975. Dla późniejszego okresu (od końca XVIII do połowy XIX w.) zob. I. Соркіна, *Мястэчкі Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст.* Вільня 2010. Z polskich badaczy zagadnieniem tym szczególnie zajmował się Stanisław Aleksandrowicz. Zob. zwłaszcza S. Aleksandrowicz, *Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII wieku*. „Acta Baltico-Slavica” R. 7: 1970, s. 47–197. Ostatnio został wydany zbiór jego ważniejszych prac na ten temat: S. Alexandrowicz, *Studia z dziejów miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Toruń 2011.

⁷⁴ H. Gwiazda, *Fundacje i fundatorzy klasztorów...*, s. 62–65.

Z pewnością ważnym aspektem funkcjonowania klasztoru było jego uposażenie. Dzięki bowiem posiadaniu właściwego zaplecza gospodarczego mógł on nie tylko normalnie funkcjonować, ale także podejmować różne inicjatywy duszpasterskie, a przede wszystkim edukacyjne i charytatywne. O uposażenie wspólnot zakonnych mieli się troszczyć przede wszystkim fundatorzy. To właśnie oni, fundując klasztor, zapewniali mu utrzymanie – głównie w postaci dóbr ziemskich, z których klasztor czerpał dochody lub potrzebne do życia produkty. Ponadto znajdowali się inni dobrodziejcy, którzy nadawali klasztorom legaty i wyderkaufy (czyli sumy pieniężne zapisane na swoich nieruchomościach)⁷⁵. Już na przykładzie dominikanów grodzieńskich możemy zobaczyć, że na ich majątek składały się zajmująca prawie cały kwartał miasta jurydyka i działki w innych dzielnicach miasta⁷⁶. W 1675 roku pewna ziemianka z powiatu grodzieńskiego ofiarowała braciom 10 placów. Tak więc w XVIII wieku w samym Grodnie bracia posiadali łącznie 20 parceli⁷⁷. Byli oni zatem właścicielami znacznej części posiadłości w mieście⁷⁸. Sytuacja gospodarcza klasztorów jednak nie zawsze była dobra, dochodziło do tego, że z powodu niedostatków materialnych zakonnicy musieli opuścić swoje placówki. Tak więc spośród interesujących nas klasztorów taki los pod koniec XVIII wieku spotkał rezydencję w Piaskach, którą w 1685 roku ufundował zakonnikom

⁷⁵ Zob. np. Я. Н. Мараш, *Ватикан и католическая...*, s. 192–242; tenże, *Положение крестьян в монастырских владениях католической церкви западных районов Белоруссии второй половины XVIII в.* W: *Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. Сборник XVIII.* Минск 1974, s. 152–179. Zob. także opracowania, które ogólnie traktują o własności ziemskiej na Białorusi: W. I. Mielezko, *Formy i структура феодальной собственности в восточной Белорусии в второй половине XVII и XVIII в.* „Рознікі Дзейоў Społecznych i Gospodarczych” R. 33: 1972, s. 33–58; P. G. Kozłowski, *Структура собственности земской и фактического владения земли в западной и центральной Белорусии во второй половине XVIII в.* „Рознікі Дзейоў Społecznych i Gospodarczych” R. 33: 1972, s. 61–88; В. Ф. Голубеў, *Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі XVI–XVIII стст.* Мінск 1992.

⁷⁶ O dominikanach grodzieńskich zob. Т. Маліноўская, *3 гісторыі пабудовы і дзейнасці гродзенскага кляштара дамініканаў.* „Гарадзенскія запісы” Вып. 1: 1993, s. 11–14.

⁷⁷ Я. Н. Мараш, *Ватикан и католическая...*, s. 155; J. Gordziejew, *Socjotopografia Grodna w XVIII wieku.* Toruń 2002, s. 230–231.

⁷⁸ O topografii posiadłości klasztornych w Grodnie zob. J. Gordziejew, *Topografia posiadłości klasztornych nowożytnego Grodna.* W: *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym.* Pod red. M. Derwicha, A. Pobóg-Lenartowicz. Wrocław 2000, s. 241–253. Ponadto o jurydykach w tym mieście zob. P. Borowik, *Jurydyka miasta Grodna w XV–XVIII wieku. Stanowy podział nieruchomości.* Supraśl 2005 (o jurydykach dominikańskich na s. 144–160).

wojewoda wileński Kazimierz Sapieha⁷⁹. W roku 1778 podobny los spotkał również istniejące od 1642 roku klasztor i kościół w Hoszczewie, ponieważ niejaki Głuchowski odebrał zakonnikom fundusz. A warto przypomnieć, że 12 lutego 1746 roku chrzest z rąk ówczesnego przeora o. Rajmunda Korsaka przyjął Tadeusz Kościuszko. Został on co prawda ochrzczony w kościele w Kosowie Poleskim (biał. Косава), który jednak należał do dominikańskiej parafii w Hoszczewie⁸⁰. Prawdopodobnie z powodu słabej kondycji finansowej bracia kaznodzieje oddali kanonikom regularnym od pokuty klasztor w Glinciszkach, a ci ostatni w 1810 roku przekazali go zgromadzeniu księży misjonarzy⁸¹. Warto jednak zwrócić uwagę na fakt, że mimo likwidowania placówek dominikanie objęli nowe placówki, m.in. w Orszy (po 1782 roku) i Połocku (przed rokiem 1787)⁸².

Zakony, jak i cały Kościół katolicki, odegrały wielką rolę w tworzeniu kultury w Wielkim Księstwie Litewskim⁸³. Szczególne zasługi położyli na tym polu jezuita, poprzez swoją działalność edukacyjną. Inne zakony także kształtowały oblicze kulturalne tych terenów, głównie przez głoszenie kazań i udzielanie spowiedzi⁸⁴. Dominikanie słynęli przede wszystkim z pracy kaznodziejskiej⁸⁵. Podobnie jak jezuita prowadzili misje ludowe, zwłaszcza od

⁷⁹ Zob. [M. J. Giżycki] Wołyński, *Wiadomości o dominikanach Prowincji Litewskiej*, s. 91, 170; K. Kolendo-Korczak, *Kościół parafialny pw. Matki Boskiej Różańcowej w Pieskach*. W: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa nowogródzkiego*. T. 2. Red. nauk. M. Kałamaj-ska-Saeed. Kraków 2006, s. 157–159.

⁸⁰ A. Зайка, *Дамініканскі кляштар у Гошчаве*. „Гістарычная Брама. Гісторыка-краязнаўчы часопіс” R. 3: 1999, № 1 (11) (korzystałem z wersji internetowej: www.brama.brestregion.com/nomer11/artico9.shtml – dostęp 20 VIII 2013); por. T. Korzon, *Kim i czym był Kościuszko*. Warszawa 1907, s. 10.

⁸¹ Por. S. Brzozecki, *Litewska prowincja dominikanów...*, s. 230.

⁸² Por. W. Boberski, *Architektura ziem I zaboru rosyjskiego*. W: *Kultura i polityka. Wpływ polityki rusyfikacyjnej na kulturę zachodnich rubieży Imperium Rosyjskiego*. Pod red. D. Konstantynowa, P. Paszkiewicza. Warszawa 1994, s. 60, przyp. 57.

⁸³ Szerzej zob. M. B. Topolska, *Społeczeństwo i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku*. Zielona Góra 2002, passim; też, *Przemiany zachodnioeuropejskiego pogranicza kulturowego pomiędzy Bugiem a Dźwiną i Dnieprem (polsko-litewsko-ukraińskie losy od XV do początku XX wieku)*. Zielona Góra 2009, passim.

⁸⁴ J. Flaga, *Kaznodzieje i spowiednicy zakonnicy w Polsce około roku 1772*. W: *Z badań nad dziejami zakonów i stosunków wyznaniowych na ziemiach polskich*. Pod red. E. Wiśniowskiego. Lublin 1984, s. 7–43.

⁸⁵ Zob. T. Gałwiczek, *Kształtowanie mentalności chrześcijanina w świetle kazań dominikańskich czasów saskich*. Toruń 2009; tenże, *Metafizyka w pejzażu. Obraz świata w kazaniach*

połowy XVIII do końca trzeciej dekady XIX stulecia. Tutaj szczególnie zaangażowały się klasztory prowincji litewskiej, wśród nich także te znajdujące się na ziemiach dzisiejszej Republiki Białoruskiej⁸⁶. Z pewnością ważnym elementem duszpasterstwa zakonów była praca parafialna⁸⁷. Według ankiet z 1773 roku na ziemiach białoruskich dominikanie prowadzili parafie przy 16 swoich klasztorach, co stanowiło 36 proc. wszystkich placówek działających na tym terenie. Ta liczba parafii stanowiła jedną czwartą wszystkich parafii dominikańskich w całej Rzeczypospolitej⁸⁸. Niektórzy dominikanie swoją posługą wspierali także parafie prowadzone przez kler diecezjalny, ponadto byli kapelanami i spowiednikami rodzin magnackich i różnych żeńskich wspólnot zakonnych⁸⁹.

W wielu miejscowościach dominikanie prowadzili także sanktuaria maryjne⁹⁰. Żyjący w XIX wieku dominikański historyk o. Sadok Barącz wymienia aż 19 miejscowości z terenów białoruskich, w których w świątyniach domini-

*dominikańskich z 1. połowy XVIII wieku. W: Dominikanie na ziemiach polskich w epoce nowożytnej, s. 285–326. Podobne badania, ale dla kaznodziejstwa bernardyńskiego, przeprowadził F. Wolański, *Kaznodziejstwo bernardyńskie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVIII wieku (ze szczególnym uwzględnieniem epoki saskiej)*. „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana” T. 5: 2011, № 2, s. 71–78; tenże, *Kaznodziejstwo bernardyńskie w staropolskim systemie komunikacji społecznej schyłku epoki saskiej. Studium kształtowania się wyobrażeń i postaw*. Toruń 2012.*

⁸⁶ S. Brzozecki, *Misje ludowe dominikanów prowincji litewskiej w latach 1751–1826*. Lublin 2009.

⁸⁷ Szerzej o duszpasterstwie parafialnym zakonów zob. J. Flaga, *Udział zakonów w duszpasterstwie parafialnym około roku 1772*. „Roczniki Humanistyczne” R. 27: 1979, z. 2, s. 107–147; *Działalność duszpasterska zakonów w drugiej połowie XVIII wieku*. Lublin 1986, s. 41–138; tenże, *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku*. T. 2, cz. 1: *Duszpasterstwo*. Lublin 1991, s. 11–38; S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*. Lublin 2004.

⁸⁸ J. Flaga, *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku*. T. 2, cz. 1..., s. 71–81 (tabele nr 10–13a); S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej...*, s. 501–506.

⁸⁹ J. Flaga, *Duszpasterstwo zakonów w Rzeczypospolitej u progu epoki Oświecenia. Służba parafiom i kapelanie dworskie*. „Zeszyty Naukowe KUL” T. 25: 1982, nr 1, s. 39–57. Kapelani rodzin magnackich zamieszkiwali klasztory w Duniłowiczach, Koniuchach, Uszaczu, Walówce i w Nowogrodku.

⁹⁰ Szerzej o sanktuariach maryjnych na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym zob. A. Witkowska, *The Cult of the Virgin Mary in Polish religiousness from the 15-th to the 17-th Century*. W: *The common Christian roots of the European nations. An international colloquium in the Vatican*. T. 2. Florence 1982, s. 467–478; J. Marecki, *Sanktuaria zakonne na ziemiach polskich na przełomie XVII i XVIII wieku*. W: *Kultura intelektualna w zakonach polskich w XVII i XVIII wieku. Materiały z sesji naukowej Katedry Historii Zakonów zorganizowanej 27 października 2005 roku*. Pod red. M. Łobozka. Kraków 2006, s. 25–56.

kańskich znajdowały się cudowne wizerunki Matki Bożej⁹¹. Były to głównie kopie obrazu Matki Bożej Śnieżnej (zwanej także Różańcową), którego oryginał znajduje się w Bazylice Większej Santa Maria Maggiore w Rzymie. To właśnie dominikanie rozpowszechnili ten wizerunek na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego⁹². Dominikanie przywożone z Rzymu obrazy umieszczali nie tylko w swoich świątyniach, ale przekazywali również miejscowej magnaterii, która umieszczała je w różnych kościołach i kaplicach. Jako przykład można podać chociażby obraz Matki Bożej Kongregackiej (Studenckiej) w Grodnie⁹³, który 28 sierpnia 2005 roku został ukoronowany koronami papieskimi, stając się w ten sposób jednym z ważniejszych obiektów kultu maryjnego w dzisiejszej Białorusi⁹⁴.

Przy każdej świątyni dominikańskiej działało bractwo różańcowe, ponadto istniały inne stowarzyszenia religijne⁹⁵. To właśnie zakon św. Dominika zakładał i kierował bractwa różańcowe i rozwijał modlitwę na różańcu; tylko dominikanie mieli prawo erygowania takich bractw w parafiach, chociaż nie były przez nich obsługiwane. Widzimy zatem, że w swoich ośrodkach – co należy wyraźnie podkreślić – bracia kaznodzieje szerzyli tradycyjną pobożność ludową, jak kult maryjny, eucharystyczny czy pasyjny⁹⁶. Ich obecność mogła

⁹¹ Por. S. Barącz, *Cudowne Obrazy Matki Najświętszej w Polsce*. [Lwów] 1891, s. 36–37, 62, 64, 65–66, 83–84, 86–87, 96, 109, 114, 192, 202, 205, 206, 210, 226–227, 249, 261, 279, 280 i 284. Są to następujące miejscowości: Brześć, Dereczyn, Druja, Dunilowicze, Grodno, Hoszczewo, Jelna, Kniazyce, Koniuchy, Nieśwież, Orsza, Ostrowiec, Oszmiana, Piaski, Połock, Szklów, Uszacz, Wałówka i Wasiliszki.

⁹² А. Ярашэвіч, *Абраз Маці Божай Santa Maria Maggiore на Беларусі*. „Наша Вера” R. 6: 2000, № 4, s. 40–45; tenże, *Абразы Маці Божай Ружанцовай*. „Наша Вера” R. 8: 2002, № 3, s. 2–7 tenże, *„Маці Божая Снежная” ў Беларусі*. Мінск 2003.

⁹³ Por. M. Kałamajska-Saeed, *Cudowny obraz Matki Boskiej Studenckiej z kościoła jezuitów w Grodnie*. „Roczniki Humanistyczne” R. 50: 2002, z. 4, s. 517–525; А. Ярашэвіч, *Цуды абраза Маці Божай Кангрэгацкай*. „Наша Вера” R. 10: 2005, № 3, s. 69–71; Н. У. Сліж, *„Збор знакамітых цудаў і ласкаў Найсвяцейшай Панны Марыі Студэнцай” як крыніца па гісторыі Гародні*. „Архіварыус” Т. 7: 2009, s. 132–182.

⁹⁴ Гістарычная ўрачыстасць. „Наша Вера” R. 10: 2005, № 3, s. 66–67.

⁹⁵ Zob. J. Flaga, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*. Lublin 2004.

⁹⁶ Ogólnie na temat pobożności ludowej w duszpasterstwie dominikanów na ziemiach polskich zob. M. Miławicki, *Pobożność ludowa w pracy duszpasterskiej dominikanów na ziemiach polskich*. „Teofil” R. 13: 2005, nr 2, s. 55–110; tenże, *Miejsce religijności ludowej w działalności duszpasterskiej dominikanów w Polsce północno-wschodniej w okresie staropolskim*. W: *Parafia rzymskokatolicka w Choroszczu. 550 lat. Księga Jubileuszowa*. Pod red. T. Kasabuły, A. Szota. Białystok 2009, s. 101–221.

wpływać na okoliczną ludność również przez fakt, że wspierali oni ludność innych wyznań religijnych. Na przykład dla unitów w Połonce (obecnie rejon baranowski) postawili cerkiew⁹⁷.

Zakon św. Dominika kładł silny nacisk na formację intelektualną zakonników. Mieli nawet opinię „dobrych szkolników”, o czym pisał żyjący w czasach saskich ks. Jędrzej Kitowicz⁹⁸. Kształcenie zakonników przebiegało w kilku fazach. Najpierw były tzw. studia materialne, dające podstawową wiedzę z zakresu łaciny, geometrii, a także liturgii. Następnie kandydaci do kapłaństwa odbywali studia formalne. Ostatnim stopniem kształcenia były studia generalne, mające prawa uniwersyteckie i uprawnienia do nadawania stopni naukowych lektora i magistra świętej teologii. Na interesującym nas terenie studia generalne mieściły się początkowo tylko w Grodnie, a potem także w Dereczynie⁹⁹. Zakon Kaznodziejski – obok Towarzystwa Jezusowego – zaliczany był do najbardziej uczonych w Rzeczypospolitej¹⁰⁰.

Sytuacja Kościoła katolickiego znacznie zmieniła się po rozbiorach Rzeczypospolitej. Wszystkie państwa zaborcze ograniczyły wpływ Kościoła na życie społeczne, kulturalne i polityczne, a nawet religijne. Początkowo Kościół katolicki w zaborze rosyjskim miał dobrą sytuację¹⁰¹. W tym czasie zakony

⁹⁷ A. Jelski, J. Krzywicki, *Połonka*. W: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Pod red. B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. T. 6. Warszawa 1887, s. 726.

⁹⁸ J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*. Oprac. A. Skarżyńska. Warszawa 1985, s. 87.

⁹⁹ Szerzej o szkolnictwie w klasztorach dominikańskich w okresie nowożytnym zob. R. Świętochowski, *Szkolnictwo teologiczne dominikanów*. W: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*. T. 2: *Od Odrodzenia do Oświecenia*. Cz. 2: *Teologia neoscholastyczna i jej rozwój w akademiach i szkołach zakonnych*. Pod red. M. Rechowicza. Lublin 1975, s. 211–285. Ponadto zob. J. Flaga, *Organisation et fonctionnement des studia réguliers philosophico-théologiques en Pologne dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle*. W: *Foi, Fidélité, Amitié en Europe à la période moderne*. Pod red. R. Sauzet. T. 1. Tours 1995, s. 171–176; tenże, *Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*. Lublin 1998 (w przypadku dominikanów powtarza ustalenia o. Roberta Świętochowskiego).

¹⁰⁰ Por. J. Flaga, *Uczoność zakonów w II połowie XVIII wieku*. W: *Christianitas et cultura Europae. Księga Jubileuszowa Profesora Jerzego Kłoczowskiego*. Cz. 1. Pod red. H. Gapskiego. Lublin 1998, s. 265–271.

¹⁰¹ O polityce władz rosyjskich wobec Kościoła katolickiego zob. B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w niewoli narodowej 1772/95–1918*. Kraków 1980; P. Grabczak, *Seminarium duchowne łucko-żytomierskiej diecezji 1798–1842*. Biały Dunajec–Ostróg 2002, s. 41–71. Spośród opracowań białoruskich zob. M. Ляшэвіч, *Расейская палітыка на землях былага Беларуска-Літоўскага гаспадарства за панаваньня Кацярыны II і Паўлы I (1772–1801)*. Вільня 1933, s. 9–18; *Канфесіі на Беларусі (к. XVIII–XX ст.)*. Рэд. У. І. Навіцкі. Мінск 1998, zwłaszcza s. 5–135;

odgrywały najważniejszą rolę w rozwoju kultury i działalności społecznej. Wpływ ten dokonywał się poprzez zaangażowanie w działalność oświatową, uniwersytecką, charytatywną i duszpasterską¹⁰².

Już po pierwszym rozbiorze część klasztorów znalazła się pod zaborem rosyjskim. Wówczas caryca Katarzyna II utworzyła z nich tzw. prowincję białoruską, która jednak nigdy nie została uznana przez generała zakonu. Jej epizod był krótki – trwał tylko do 1801 roku¹⁰³. W wyniku kolejnych rozbiorów pod władzą carską znalazły się kolejne klasztory. Początkowo władze zakonne miały zakaz kontaktowania się z władzami generalnymi w Rzymie, ponadto nie mogły przyjmować nowych kandydatów. Mimo tego właśnie w tym czasie dominikanie prowadzili kilka szkół publicznych. Na interesującym nas terenie działały one w Uszaczu, Nowogródku, Zabiałach, Grodnie i Nieświeżu. Niektóre z nich wcześniej należały do Towarzystwa Jezusowego, jednak po jego kasacji przez papieża Klemensa XIV w 1773 roku przeszły pod kierownictwo Komisji Edukacji Narodowej, która z kolei ich prowadzenie powierzyła różnym zakonom, w tym m.in. dominikanom prowincji litewskiej¹⁰⁴. Obserwujemy

I. Ганчарук, *Становішча і арганізацыйная структура рымска-каталіцкага касцёла...*, s. 96–116.

¹⁰² J. Kłoczowski, *Atlas historii społeczno-religijnej Europy Środkowo-Wschodniej*. W: *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The foundations of historical and cultural traditions in East Central Europe. International Conference Rome, 28 April – 6 May 1990*. Pod red. J. Kłoczowskiego i in. Lublin–Rome 1994, s. 216–219.

¹⁰³ S. Brzozecki, *Prowincja białoruska Zakonu Kaznodziejskiego pod wezwaniem św. Stanisława. Dominikanie na ziemiach zabranych przez Rosję po pierwszym rozbiorze (1772–1801)*. „Przegląd Tomistyczny” T. 13: 2007, cz. 1, s. 239–253.

¹⁰⁴ O szkołach publicznych prowadzonych przez dominikanów prowincji litewskiej rozprawę doktorską przygotował Andrzej Wróblewski, fragmenty jej opublikował w kilku artykułach (zob. A. Wróblewski, *Personel nauczycielski szkół dominikańskich prowincji litewskiej na przełomie XVIII i XIX wieku*. „Przegląd Tomistyczny” T. 1: 1984, s. 335–366; *Nauczanie w średnich szkołach dominikańskich na Litwie na przełomie XVIII i XIX wieku*. „Przegląd Tomistyczny” T. 3: 1987, s. 343–370). Z ogólnych prac zob. M. K., *Z Pamiętnika szkoły OO. Dominikanów w Uszaczu*. „Kwartalnik Historyczny” T. 17: 1903, z. 1, s. 29–39; D. Beauvois, *Uniwersytet Wileński i szkolnictwo zakonne (1803–1832)*. W: *Francja – Polska XVIII–XIX wieku. Studia z dziejów kultury i polityki poświęcone Profesorowi Andrzejowi Zahorskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*. Pod red. M. Skowronka. Warszawa 1983, s. 183–192; tenże, *Les écoles polonaises de l’Empire russe. Aspects du centralisme administratif de l’Université de Vilna (1803–1831)*. Paris 1973 (książka doczekała się tłumaczenia na język polski: *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*. T. 2: *Szkoły podstawowe i średnie*. Rzym–Lublin 1991, a potem dodatkowo drugiego, poprawionego wydania, ale już pod nowym tytułem: *Wilno. Polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803–1832*. Wrocław 2010); [J. M. Giżycki] Wołyniak, *Spis szkół średnich na Litwie i Rusi, zniszczonych przez rząd*

nawet dobre relacje dominikanów z władzami carskimi, o czym relacjonował w swojej kronice *Historia Domestica* prowincjał Faustyn Ciecierski¹⁰⁵. Dobre relacje z nimi utrzymywał sam car Aleksander I, który niejednokrotnie odwiedzał klasztory dominikańskie i rozmawiał z prowincjałem (niektóre z tych rozmów zostały zrelacjonowane we wspomnianej kronice¹⁰⁶). Dzięki przychylności cara to właśnie dominikanom powierzono niektóre klasztory i szkoły jezuitów po ich usunięciu z Cesarstwa Rosyjskiego w 1820 roku. Dominikanie prowadzili różne typy szkół, zarówno normalne, powiatowe, jak i gimnazja. W Zabiałach (Wołyńcach) przez pewien czas prowadzili nawet szkołę typu gimnazjum akademickiego. Szkoła ta szczególnie znana jest w dziejach kultury białoruskiej z prowadzonego teatru szkolnego, w którym posługiwano się m.in.

rosyjski. W: *Polska w kulturze powszechnej*. Pod red. F. Konecznego. T. 1. Kraków 1918, s. 413–414; L. Zasztowt, *Kresy 1831–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa 1997, s. 155–217, 373–380. Zob. również literaturę białoruską: I. Ганчарук, *Навучальныя ўстановы рымска-каталіцкай царквы ў Беларусі...*; Н. Банцэвіч, *Этнаканфесійны склад настаўнікаў Гродзескай Губерні ў першай трэці XIX стагоддзя і яго ўплыў на выхаванне вучняў*. W: *Droga ku wzajemności. Materiały X Międzynarodowej Konferencji Naukowej (Grodno–Mir, 24–25 października 2002 r.)*. Cz. 2. Pod red. I. Kreñ. Grodno 2004, s. 81–89; I. В. Соркіна, *Навучальныя ўстановы каталіцкіх ордэнаў і базыльян у мястэчках Беларусі (канец XVIII – першая трэць XIX ст.* W: *Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа*. Ч. 2..., s. 202–211.

¹⁰⁵ Na marginesie warto zaznaczyć, iż Faustyn Ciecierski za udział w insurekcji wileńskiej został zesłany na Syberię; zwolniono go w 1801 roku. Swoje zesłanie opisał później w pamiętniku z zesłania, które doczekało się dwóch wydań: pierwszego jeszcze w XIX wieku (*Pamiętnik księdza Ciecierskiego przeora dominikanów wileńskich, zawierający jego i towarzyszków jego przegody, doznane na Sybirze w latach 1797–1801*. Lwów 1865), a drugiego już pod koniec XX stulecia (*Znaczniejszych przypadków pewnego z Syberii powrotnego Polaka w 1801 roku*. Oprac. A. Kuczyński, Z. J. Wójcik. Warszawa–Wrocław 1998). Poza swoimi przeżyciami zawarł w nim opis fauny i flory syberyjskiej, a także zwyczaje tamtejszych ludów. Stąd też przeszedł do historii geografii, podróżnictwa i etnografii, zarówno w Polsce, jak i na Białorusi (por. A. Kuczyński, *Wkład polskich podróżników do historii etnografii*. „Pamiętnik” Faustyna Ciecierskiego jako źródło etnograficzne XVIII wieku. „Etnografia Polska” T. 15: 1971, s. 201–223; M. Jackiewicz, *Ksiądz Faustyn Ciecierski i jego „Pamiętnik z Syberii”*. „W Drodze” R. 13: 1985, nr 10, s. 47–50; A. Мальдзіс, *Таямніцы старажытных сховішчаў*. Мінск 1974; *Геаграфы і падарожнікі Беларусі*. Мінск 1999; E. Kajdański, *Długi cień wielkiego muru. Jak Polacy odkrywali Chiny*. Warszawa 2005, s. 127–143; H. Krajewska, *Faustyn Ciecierski*. W: *Polscy badacze Syberii*. Pod red. J. Arvaniti. Warszawa 2008, s. 12–13).

¹⁰⁶ Zob. J. Iwaszkiewicz, *Z ostatnich tygodni życia Aleksandra I*. „Przegląd Współczesny” (Kraków) T. 45: 1933, nr 134, s. 411–422, T. 46: 1933, nr 135–136, s. 120–134; J. S. Łątka, „Boże coś Polskę...”. *Jego cesarsko-królewska mość Aleksander I*. Kraków 1997, s. 157–158.

językiem białoruskim¹⁰⁷. W teatrze tym działał Kajetan Maraszewski, autor sławnych *Komedii*, o którym uczą się dzisiaj białoruscy studenci¹⁰⁸. Absolwentami kolegium zabialskiego byli na przykład poeta, dramaturg i twórca nowoczesnej literatury białoruskiej Aleksander Weryha Darewski (1816–1884) oraz archeolog, historyk, etnograf i folklorysta Konstantyn Tyszkiewicz. W szkole powiatowej w Nowogródku przez 7 lat kształcił się polski wieszcz Adam Mickiewicz¹⁰⁹ i jego kolega ze szkolnej ławy – Jan Czeczot¹¹⁰. Nic więc dziwnego, iż wzmianki o tej szkole można znaleźć także w publicystyce białoruskiej, na przykład w gazetach wychodzących w rejonie (powiecie) nowogródzkim¹¹¹. W Nieświeżu u dominikanów przez dwa lata nauki pobierał inny pisarz i poeta, Ludwik Kondratowicz, znany bardziej jako Władysław Syrokomla¹¹². Czasom

¹⁰⁷ Zob. J. Gołos, „*Apollo Prawodawca*” – opera szkolna z czasów Oświecenia. „Muzyka” R. 13: 1968, nr 2 (49), s. 3–14; A. I. Малдзіс, *На скрыжаванні славянскых традыцый. Літаратура Беларусі пераходнага перыяду (другая палавіна XVII–XVIII ст.)*. Мінск 1980, s. 320–334; С. Дзядзінкіна, *Чый летапіс цікавейшы?* W: „Народная газета” 2008 z dn. 9 XII [dostępny w Internecie] www.ng.by/ru/issues?art_id=27853 [dostęp 28 VII 2012]; *Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў*. т. 2: *Новая літаратура: другая палова XVIII–XIX стагоддзе*. Рэд. У. І. Мархель, В. А. Чамярыцкі. Мінск 2010², s. 43–46; Р. У. Зяннюк, *Навучальныя ўстановы пры Забэльскім...*, s. 351–356. O teatrach i innych szkołach dominikańskich na Grodzieńszczyźnie wspomina Z. Jędrychowski, *Teatra grodzieńskie 1784–1864*. Warszawa 2012, passim.

¹⁰⁸ Рог. А. М. Пяткевіч, *Музычна-тэатральная культура Беларусі (X–XVIII стст.)*. *Данаможнік на курсе „Гісторыя беларускага тэатра і кіно” для студэнтаў спецыяльнасці 1–03 01 08*. Гродна 2010, s. 21–22.

¹⁰⁹ Zob. W. Mickiewicz, *Żywot Adama Mickiewicza*. T. 1. Poznań 1890, s. 12–25, dodatek 1, 2; R. Skulski, *Studia szkolne Adama Mickiewicza*. „Życie i Myśl” R. 3: 1952, nr 7/9, s. 287–316; M. Witkowski, *Świat teatralny młodego Mickiewicza*. Warszawa 1971, s. 5–52 (rozdział 1: *Nowogródzkie epizody teatralne*); J. M. Rymkiewicz i in., *Mickiewicz. Encyklopedia*. Warszawa 2001, s. 119–121; M. Piechota, J. Lyszczyna, *Słownik Mickiewiczowski*. Katowice 2000, s. 86–89 (hasło „Egzaminy”). Spośród białoruskich autorów zob. np. В. Каратынскі, *Некалькі падрабязнасцяў пра сям’ю, месца нараджэння і маладосць Адама Міцкевіча*. W: *Адам Міцкевіч і Беларусь. Адам Міцкевіч a Białoruś*. Пад рэд. А. Мальдзіса, Н. Томаша. Менск 1997, s. 75–82 (tekst ten pochodzi z 1861 roku); tenże, *Дадатак да біяграфіі Адама Міцкевіча*. W: tamże, s. 83–93 (napisany w 1870 roku); У. Урбановіч, *Адам Міцкевіч і Навагрудчына*. W: tamże, s. 64–73 (zwłaszcza s. 70–71).

¹¹⁰ S. Świrko, *Z Mickiewiczem pod rękę, czyli życie i twórczość Jana Czeczota*. Warszawa 1989, s. 17–30; *Беларусіка-Albaruthenica*. Кн. 10: *Ян Чачот – Ігнат Дамейка сябры і паплечнікі Адама Міцкевіча. Матэрыялы Трэціх і Чацвёртых Карэліцкіх чітанняў (1996, 1997)*. Ред. Н. Давыдзенка, А. Малдзіс. Мінск 1998, s. 6–60.

¹¹¹ Zob. np. М. Гайба, *Была такая школа. „Новае жыццё” (Навагруд. р–н), 1997 z dn. 19 XI*.

¹¹² Zob. F. Fornalczyk, *Hardy lirnik wioskowy. Studium o Kondratowiczu-Syrokomli*. Poznań 1972, s. 31–33; В. Kosmanowa, *Nieśwież w twórczości Władysława Syrokomli i Józefa Kraszewskiego*.

szkolnym poświęcił nawet poemat zatytułowany *Szkolne czasy Jana Dębora*, w którym pisze o niektórych swoich dominikańskich nauczycielach¹¹³; mowa o nich jest także w jego wspomnieniach¹¹⁴. Wymienieni polscy poeci uważani są także za twórców białoruskich¹¹⁵. Jan Czeczot i bracia Tyszkiewiczowie dodatkowo uznawani są za ojców etnografii białoruskiej¹¹⁶.

Dominikanie angażowali się także w szkolnictwo parafialne. W szkołach tych prowadzono typowe kształcenie początkowe, które znane było już od czasów soboru trydenckiego. Sobór ten bowiem nakazywał parafiom prowadzenie tego rodzaju placówek¹¹⁷. Takowe szkoły bracia kaznodzieje prowadzili przy swoich parafiach, o czym świadczą zachowane wizytacje kanoniczne biskupów, ale także nauczali w szkołach prowadzonych przez duchowieństwo diecezjalne. W historiografii białoruskiej znana jest sprawa kształcenia przez dominikanów w tego typu szkółce w Kroszynie nieopodal Baranowic. Szczególną rolę tutaj odegrał ks. Wojciech Magnuszewski, przez niektórych badaczy niesłusznie utożsamiany z dominikaninem Maciejem Magnuszewskim¹¹⁸. Książd Wojciech

W: *Беларусіка–Албарутеніка*. Т. 15: *На шляхах да ўзаемаразумення: Навуковы зборнік*. Рэд. А. Мальдзіс і інш. Мінск 2000, s. 236–240.

¹¹³ W. Syrokomla, *Szkolne czasy, nowe opowiadanie Jana Dębora*. W: *Pisma epiczne i dramatyczne*. Т. 1. Poznań 1868.

¹¹⁴ W. Syrokomla, *Wędrówki po moich niegdyś okolicach. Wspomnienia, studia historyczne i obyczajowe*. Wilno 1853, s. 182–183. Por. *Ułamki pamiętników Władysława Syrokomli*. „Gazeta Warszawska” R. 97: 1870, nr 90 i 91). Jednym z nich był na przykład Jakub Szkiłładź, który jako kleryk uczył poetę języka rosyjskiego (nosił pseudonim „Rusak”); o nim Syrokomla pisze we wspomnianym poemacie i we wspomnieniach. Później był długoletnim i ostatnim proboszczem i przełożonym klasztoru dominikańskiego w Petersburgu. Na temat tego dominikanina zob. M. Miławicki, *Szkiłładź (Szkiłdź) w zakonie Jakub (1810–1894)*. W: *Polski słownik biograficzny*. Т. 48. Pod red. A. Romanowskiego. Kraków 2012, s. 317–318.

¹¹⁵ *История белорусской дооктябрьской литературы*. Минск 1997, s. 324, 327–328, 338–339; *Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў у двух тамах*. Т. 2: *Новая літаратура: другая палова XVIII–XIX стагоддзё*. Минск 2007, passim. Ponadto zob. A. I. Малдзіс, *Традыцыі польскага Асветніцтва ў беларускай літаратуры XIX стагоддзя*. Минск 1972; M. Jackiewicz, „*Szkoła białoruska*” w polskiej literaturze romantycznej. „Acta Polono-Ruthenica” Т. 1: 1996, s. 113–121.

¹¹⁶ Por. *Фальклор у запісах Яна Чачота і братоў Тышкевічаў*. Навук. ред. А. С. Ліс. Мінск 2005².

¹¹⁷ Szerzej zob. S. Litak, *Edukacja początkowa w polskich szkołach w XIII–XVIII wieku*. Lublin 2010.

¹¹⁸ Spośród dominikanów należy wymienić o. Roberta Świętochowskiego (*Słownik biograficzny dominikanów w Polsce. A–Z /niekompletny/*. Kraków 1979, s. 171; *Wkład kulturalny Zakonu Kaznodziejskiego w Polsce*. Kraków 1966, s. 12 – oba maszynopisy w Bibliotece Dominikanów

jest ważną postacią w historii Białorusi, gdyż jest uważany za jednego z ojców białoruskiej świadomości narodowej. Ponadto w szkole tej kształcił się poeta białoruski Pauluk Bahrym, autor wiersza o powstaniu¹¹⁹ chłopów w Kroszynie (jedyne jego wiersze zachowane do naszych czasów). Miejscowi chłopcy walczyli w tym powstaniu o swoją narodowość białoruską. Młody wówczas poeta uczestniczył w tym powstaniu, za co władze carskie wcieliły go do armii rosyjskiej, natomiast proboszcza Magnuszewskiego, który popierał wystąpienie chłopów z jego parafii, osadzono w areszcie, gdzie zmarł¹²⁰. Z badań wynika, że ks. Wojciecha Magnuszewskiego nie należy utożsamiać z dominikaninem Maciejem Magnuszewskim, który w tym czasie był przeorem klasztoru w Werkach pod Wilnem; mamy tu jedynie do czynienia ze zbieżnością nazwisk, a dzieliła ich dosyć duża odległość¹²¹. Wydawało się zatem, iż dominikanie nie mieli żadnych zasług w prowadzeniu szkoły i w walce o narodowość chłopów białoruskich¹²². Po żmudnych poszukiwaniach udało mi się jednak odkryć związki dominika-

w Krakowie). Z polskich badaczy o nim jako dominikaninie piszą także B. Białokozowicz (*U źródeł kształtowania się nowożytnej białoruskiej świadomości narodowej*. „Białoruskie Zeszyty Historyczne” R. 2: 1995, nr 2 (4), s. 51; przedruk w: tegoż, *Między Wschodem a Zachodem. Z dziejów formowania się białoruskiej świadomości narodowej*. Białystok 1998, s. 44–87) i O. Łatyszczonok (*Białoruskie Oświecenie*. „Białoruskie Zeszyty Historyczne” R. 1: 1994, nr 2, s. 45). Z białoruskich przede wszystkim należy wspomnieć A. Janulajtisa (*Ab maładym paecie z Krošyna*. „Maładaja Bielaruś” (St. Petersburg) R. 2: 1913, № 3, s. 10–16) i ks. A. Stankiewicza (*Mahnušeŭski – Paułuk Bachrym – Bobroŭski (Da wytokaŭ bielaruskaha adradžeńnia)*, Wilnia 1937, s. 9–19), którzy rozpowieźnili opinię o przynależności ks. Wojciecha Magnuszewskiego do zakonu św. Dominika. Informację taką można spotkać na przykład na oficjalnej stronie internetowej Kościoła rzymskokatolickiego na Białorusi: *Ордэн братоў Прапаведнікаў (дамініканцы)*. W: www.catholic.by/2/belarus/monks/100006-2008-06-25-14-23-35.html [dostęp 25 VII 2014].

¹¹⁹ W rzeczywistości było to nie powstanie, a bunt chłopów przeciwko szlachcie i państwu.

¹²⁰ Akta dotyczące śledztwa i procesu szkoły kroszyńskiej zob. *Следства адносна крошынскай школы і прачытаных П. Багрымам вершаў*. w: Паўлюк Багрым. Пад рэд. А. Сабалеўскага. Мінск 1994, s. 20–29 (w ramach czasopisma „Тэатральная Беларусь”).

¹²¹ Na marginesie warto jednak podkreślić, że życie o. Macieja Magnuszewskiego również było związane z klasztorami leżącymi na ziemiach białoruskich. Na przykład w latach 1805–1809 był przeorem klasztoru w Zabiałach. Por. R. Świętochowski OP, *Słownik biograficzny dominikanów w Polsce. A–Z /niekompletny/*, s. 171.

¹²² Zob. także A. Stankiewicz, *Bielaruski chryścijanski ruch*. Wilnia 1939, s. 9–10. Zdaniem niektórych w szkole tej uczono nawet języka białoruskiego i miała to być ostatnia szkoła białoruska, którą władze rosyjskie zamknęły na początku lat trzydziestych XIX wieku (por. D. Tarasiuk, *Białoruski ruch narodowy do 1864 roku*. „Res Historica” T. 9: 1999, s. 128; Л. Лыч, У. Навіцкі, *Гісторыя культуры Беларусі*. Мінск 1997², s. 150). Wydaje się jednak, że uczono w niej głównie po polsku (por. D. Beauvois, *Szkołnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*. T. 2... , s. 425).

nów z tą szkołą i parafią, jak i samym Paulukiem Bahrymem. Okazało się, że w parafii i szkole kroszyńskiej pracowali dominikanie z pobliskich klasztorów w Walówce i Słonimiu¹²³, a jeden z ojców – Pius Horbaczewski – uczył samego Pauluka Bahryma¹²⁴. Niestety postać tego zakonnika do tej pory nie doczekała się żadnego, nawet najmnieszego opracowania.

Położenie zakonów, w tym także dominikańskiego, zmieniło się diametralnie po powstaniu listopadowym. Okazało się bowiem, iż wielu zakonników czynnie zaangażowało się w ruch powstańczy¹²⁵. Ostatnio Wolga Harbaczoza wydała słownik uczestników powstania listopadowego na ziemiach białoruskich¹²⁶. Dowiadujemy się z niego, że brali w nim udział także niektórzy dominikanie. Wystarczy wspomnieć Ludwika Jasińskiego z klasztoru w Oszmianach, który po powstaniu udał się na emigrację do Francji¹²⁷. Prefekt gimnazjum

¹²³ Por. *Catalogus Patrum et Fratrum Ordinis Praedicatorum Provinciae Lithuaniae et Albae Russiae sub titulo sancti Angeli Custodis erectae. Ex ordinatione Officii Provincialis pro Anno 1819/1820 facta.* Grodnae [1820], s. 5, 21; *Capitulum Electivum Provinciale, Provinciae Lithuaniae sancti Angeli Custodis Ordinis Praedicatorum.* Vilnae [1821], s. 11, 39; *Catalogus Patrum et Fratrum Provinciae Lithuaniae sancti Angeli Custodis Ordinis Praedicatorum.* Vilnae 1823, s. 34; ADK, Pl 2, *Capitulum Electivum Provinciale, Provinciae Lithuaniae S. Angeli Custodis Ordinis Praedicatorum.* Vilnae 1824, s. 38; *Catalogus Patrum et Fratrum Provinciae Lithuaniae [...].* Vilnae 1825, s. 37; *Catalogus Patrum et Fratrum Provinciae Lithuaniae [...].* Vilnae 1826, s. 41; *Capitulum Electivum Provinciale [...].* Vilnae 1827, s. 11, 38; *Elenchus Patrum et Fratrum Provinciae Lithuaniae S. Angeli Custodis Ordinis Praedicatorum.* Vilnae 1828, s. 11, 40. Druki katalogów prowincji litewskiej dominikanów niestety są rozproszone i brak kompletu; część z nich można znaleźć w Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, w Bibliotece Jagiellońskiej i Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego. Wzmianki o dominikanach w Kroszynie podają J. M. Giżycki („Wołyniak”) w pracy *Z przeszłości powiatu wołkowyskiego* (Kraków 1905, s. 86–87) i Viktoras Pektus w *Dominikonai lietuvos kultūroje* (s. 743–744).

¹²⁴ Zob. M. Мілавіцкі, *Дык хто ж такі Магнушэўскі? „Наша Ніва”* 2005, № 39, s. 14.

¹²⁵ Szerzej zob. J. Skarbek, J. Ziółek, *Duchowieństwo w Powstaniu Listopadowym (1830–1831)*. „Novum” T. 11–12: 1973, s. 33–123; H. Dylągowa, *Duchowieństwo katolickie wobec sprawy narodowej (1764–1864)*. Lublin 1981; P. P. Gach, *Zakonni kapelani wojskowi pod koniec XVIII i w XIX stuleciu*. W: *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*. Pod red. J. Ziółka i in. Lublin 2004, s. 241–259.

¹²⁶ B. В. Гарбачова, *Удзельнікі Паўстання 1830–1831 гг. на Беларусі. Біябібліяграфічны слоўнік*. Мінск 2006.

¹²⁷ J. Straszewicz, *Les Polonais et les Polonaises de la Revolution du 29 Novembre 1830*. Paris 1832; *Powstanie powiatu oszmiańskiego z notatek J. Klukowskiego*. W: *Historia powstania w 1831 roku na Wołyniu, Podolu, Ukrainie, Żmudzi i Litwie przez F. Wrotnowskiego*. T. 2. Lipsk 1875, s. 161; L. Gocel, *Ksiądz Ludwik Jasiński kapłan z 1831 r. i jego poglądy społeczne*. „Kwartalnik Poświęcony Sprawom Katolickiego Duszpasterstwa Wojskowego w Polsce” T. 3: 1933, s. 70–90; J. Skarbek,

dominikańskiego w Grodnie o. Michał Kandyd Zielonka za udział w powstaniu został wysłany do Orenburga, gdzie po ponad 30 latach zmarł¹²⁸. Na zsyłkę nad Don za udział w powstaniu został także skazany ostatni przeor klasztoru w Stołbcach – o. Tomasz Staszewski (ur. 1809)¹²⁹. W powstanie zaangażowali się również uczniowie i nauczyciele szkoły dominikańskiej w Nowogródku¹³⁰. Jak zaznacza Daniel Beauvois, mimo że udział nauczycieli i młodzieży szkolnej był późny i krótki (zaledwie od kwietnia do czerwca 1831 roku), dał on władzom carskim pretekst do zlikwidowania szkół oraz ograniczenia, a wręcz pozbawienia duchowieństwa zakonnego wpływu na wychowanie i kształcenie Polaków w Cesarstwie Rosyjskim. Dążono zatem do przekształcenia polskich szkół katolickich w rosyjskie szkoły świeckie. I tak, kiedy trzeba było odbudować szkołę dominikańską w Nowogródku, która spłonęła w sierpniu 1831 roku, minister oświaty Liewel w liście do Nowosilcowa z września tego roku pisał, że lepiej zwolnić obecnego dyrektora szkoły, a na miejscu szkoły stworzyć nowy zakład świecki¹³¹. Zagadnienie to wymaga jeszcze bardziej szczegółowych badań, można się jednak domyślać, że zaangażowanie braci kaznodziejów w ruch

J. Ziółek, *Duchowieństwo w Powstaniu Listopadowym...*, s. 96–97, 115–118; E. M. Ziółek, *Duszpasterstwo w wojsku Księstwa Warszawskiego, Królestwa Polskiego i w Powstaniu Listopadowym*. W: *Historia duszpasterstwa wojskowego...*, s. 190. Szerzej o emigracji popowstaniowej wśród zakonników zob. J. Kuzicki, *Zakonnicy z klasztorów położonych na Ziemiach Zabrzanych jako uczestnicy Wielkiej Emigracji (1831–1863)*. „Limes. Studia i Materiały z Dziejów Europy Środkowo-Wschodniej” Nr 6: 2013, s. 81–101.

¹²⁸ W. A. Dżakow, *Udział Polaków w badaniach i zagospodarowaniu Syberii w XIX wieku*. „Przegląd Historyczny” T. 65: 1974, z. 4, s. 630. W innym miejscu ów historyk rosyjski wymienia kilku innych dominikanów, którzy brali udział w postaniu listopadowym: Domontowskiego, Łukaszewicza i Terleckiego (В. А. Дьяков, *Карательная политика царизма по отношению к католическому духовенству (1832–1855)*. W: *Katolicyzm w Rosji i Prawosławie w Polsce (XI–XX w.). Католицизм в Ролсси и Православие Польше (XI–XX вв)*. Pod red. J. Bardacha i in. Warszawa 1997, s. 195–196).

¹²⁹ [W. Sułkowski] X.Y.Z., *Kartka z dziejów Kościoła Katolickiego w Rosyi*. T. 1: *Biskupstwo mińskie*. Kraków 1889, s. 108.

¹³⁰ W Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi w Grodnie zachowała się nawet z czasów powstania listopadowego lista trzynastu uczniów nowogródzkiej szkoły, którzy żywo zaangażowali się w powstanie. Najmłodszy z nich miał 14, a najstarszy 18 lat (Нацыянальны Гістарычны Архіў Беларусі у Гродна, Ф. 1, воп. 27, д. 64, к. 152).

¹³¹ D. Beauvois, *Powstanie listopadowe a szkolnictwo na ziemiach litewsko-ruskich*. W: *Powstanie listopadowe 1830–1831. Geneza, uwarunkowania, bilans, porównania*. Pod red. J. Skowronka, M. Żmigrodzkiej. Wrocław 1983, s. 45–54.

narodowowyzwoleńczy – nie tylko na tym terenie – było znaczne, o czym świadczy także rozmiar represji popowstaniowych¹³².

Najbardziej brzmiałą w skutki represją za udział w powstaniu była likwidacja klasztorów i przejmowanie ich majątków¹³³. W 1832 roku car Mikołaj II wydał specjalny ukaz o zniesieniu niektórych klasztorów rzymskokatolickich, na mocy którego zlikwidował 56 klasztorów dominikańskich, spośród których aż 30 leżało na terenie dzisiejszej Białorusi. Ponadto na ziemiach białoruskich jeden klasztor skasowano jeszcze w 1831, a drugi w 1833 roku. Carowi rosyjskiemu nie chodziło tylko o reformę życia zakonnego. W ukazie wyraźnie zaznaczał, iż kasacie ulegają także te wspólnoty, które brały udział w powstaniu. Kolejne kasaty, już sporadyczne, miały miejsce w późniejszych latach. Do 1864 roku zakon dominikański w ogóle przestał istnieć na terenie dzisiejszej Białorusi, a z początkiem XX stulecia – w całej Rosji. Jedną z ostatnich placówek dominikańskich był klasztor sióstr dominikanek w Nowogródku, skasowany w 1864 roku¹³⁴. Zakonnice umieszczono w klasztorach innych zako-

¹³² Wstępne badania na temat udziału dominikanów w powstaniu listopadowym na ziemiach wcielonych do Rosji przedstawiłem w referacie *Udział dominikanów w Powstaniu Listopadowym na ziemiach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego. Zarys problemu* na konferencji naukowej *Losy klasztorów i zbiorów poklasztornych w okresie represji po upadku powstania listopadowego w 1831 r.*, która miała miejsce w Rytwianach w dniach 12–15 VII 2012 roku (publikacja pokonferencyjna w przygotowaniu). Por. K. Bock, M. Matuszyk, *Sprawozdanie z konferencji naukowej „Losy klasztorów i zbiorów poklasztornych w okresie represji po upadku powstania listopadowego w 1831 r.”, Rytwiany, 12–15 VII 2012 r.*, „Hereditas Monasteriorum” T. 1: 2012, s. 378–380.

¹³³ Szerzej zob. P. P. Gach, *Mienie polskich zakonów i jego losy w XIX wieku*. Rzym 1979; tenże, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914*. Lublin 1984; tenże, *Struktury i działalność duszpasterska zakonów męskich na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska w latach 1773–1914*. Lublin 1999; M. Radwan, *Antyzakonna polityka caratu w XIX wieku*. „Studia Catholica Podoliae” R. 1: 2002, nr 1, s. 157–207; tenże, *Zakony męskie na ziemiach zabranych w XIX wieku*, Lublin 2004. Ks. Radwan przygotował także do druku dzieło I. Borejki Chodźki (*Diecezja mińska około 1830 roku*. Cz. 2: *Struktury zakonne*. Wyd. M. Radwan. Lublin 1998), w którym mowa jest także o klasztorach dominikańskich jeszcze przed ich likwidacją (s. 38–65).

¹³⁴ Na temat dominikanek nowogródzkich zob. M. Borkowska, *Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej*. T. 3: *Wielkie Księstwo Litewskie i ziemie ruskie Korony*. Warszawa 2008, s. 162; też, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*. W: *Dzieje chrześcijaństwa Polski i Rzeczypospolitej Obojga Narodów*. T. 3. Lublin 2010, s. 332. Zob. także M. Miławicki, *Źródła do badań składu personalnego klasztoru sióstr dominikanek w Nowogródku w latach 1678–1864 r.* – referat przedstawiony na Międzynarodowej Konferencji *Lietuvos Didžiosos Kunigaikštystės moterų vienuolijos: istorija ir dabartis (Zakony żeńskie na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego: historia i współczesność)*, która miała miejsce w Kownie w dniach 8–9 V 2014 roku (publikacja pokonferencyjna w przygotowaniu).

nów żeńskich: 21 z nich trafiło do brygidek w Grodnie, a 11 do benedyktynek w Mińsku¹³⁵. Majątek klasztorny był konfiskowany na rzecz Skarbu Państwa, który go sprzedawał na licytacjach. W ten sposób przepadły dzieła sztuki, biblioteki i archiwa. Dobra ziemskie również były sprzedawane lub oddawane w dzierżawę, często również obdarowywano nimi urzędników carskich. Zbudowania klasztorne i kościelne natomiast oddawano Cerkwi prawosławnej, której celem było rusyfikowanie i odciąganie Polaków od wiary katolickiej. Duchowni prawosławni przerabiali kościoły katolickie na cerkwie prawosławne lub też całkowicie je burzyli i na ich miejscu stawiali swoje świątynie¹³⁶. Część gmachów przeznaczono na różne instytucje świeckie, jak np. magistraty, szkoły, koszary wojskowe, szpitale czy więzienia. Wiele gmachów poddano rozbiórce; niektóre jako nieużyteczne popadały w ruinę. Antyzakonna polityka władz rosyjskich doprowadziła zatem do całkowitego zniszczenia życia dominikańskiego – i w ogóle zakonnego – na tych terenach i w całym Imperium Rosyjskim.

W okresie międzywojennym, już za czasów, gdy część ziemi białoruskiej znajdowała się w granicach II Rzeczypospolitej, dominikanie nie wrócili do swoich dawnych placówek, chociaż niektórzy biskupi kresowych diecezji zapraszali ich do siebie. Tym bardziej nie był możliwy powrót do Białoruskiej Republiki Ludowej, wchodzącej wówczas w skład Związku Radzieckiego. Szansa na pojawienie się braci kaznodziejów na tych ziemiach zaistniała po odzyskaniu przez Białoruś niepodległości w 1990 roku.

Zarysowana historia obecności zakonu św. Dominika pokazuje wielowiekowe dziedzictwo, które pozostawił on na Białorusi. Właśnie na przykładzie dominikanów widzimy, jak wielką rolę odegrały zakony w kształtowaniu oblicza tej części Europy¹³⁷. Dzisiaj zachowały się po nich barokowe świątynie,

¹³⁵ E. Janicka-Olczakowa, *Likwidacja klasztorów dominikanek II i III zakonu w XIX wieku na ziemiach polskich*. „Sprawozdanie TN KUL” T. 20: 1971, s. 89–93. W 1887 roku siostry z obu tych klasztorów przybyły do pobernardyńskiego klasztoru w Świętej Annie koło Przyrowa (niedaleko Częstochowy), do których później dołączyły siostry z pozostałych klasztorów z Królestwa Polskiego: Góry Kalwarii koło Warszawy, Sochaczewa i Piotrkowa Trybunalskiego (1889).

¹³⁶ Na interesujących nas ziemiach Kościołowi prawosławnemu przekazano klasztory dominikańskie w Chotajewiczach, Kniażycach, Pińsku, Stołbcach, Zasławiu, Witebsku, Dereczynie, Duniłowiczach, Grodnie, Ostrowcu i Wasiliszkach, które zostały przerobione na cerkwie. Szerzej zob. np. A. Jaroszewicz, *Przebudowy kościołów katolickich na cerkwie prawosławne na Białorusi po powstaniu styczniowym (w świetle materiałów archiwalnych)*. W: *Kultura i polityka...*, s. 142, 146, 160; P. Paszkiewicz, *W służbie Imperium Rosyjskiego 1721–1917*. Warszawa 1999, s. 55–139.

¹³⁷ A. J. Baranowski, *Rola zakonów w kształtowaniu oblicza miast i regionów w dawnym Wielkim Księstwie Litewskim*. „Litvano-Slavica Posnaniensia. Studia Historiae Artium” Vol. 5: 1991, s. 81–94.

a czasami całe zespoły poklasztorne¹³⁸. Wystarczy wspomnieć chociażby dobrze zachowany kościół poddominikański w Kniażycach, który przez białoruskich badaczy podawany jest jako przykład „białoruskiego baroku”¹³⁹. Niestety jeszcze więcej zabudowań kościelno-klasztornych popadło w ruinę lub uległo całkowitemu zniszczeniu. Czasami echem ich dawnej obecności jest jeszcze nazwa ulicy (*Вуліца Дамініканская*); chociaż w wielu przypadkach nie ma nawet tego¹⁴⁰.

Zakony miały również znaczne zasługi w rozwoju kulturalnym tych ziem. Ich spuścizna do tej pory zasila białoruskie zbiory archiwalne i biblioteczne. Dzieła zakonników stanowiły ważne narzędzie w ich działalności duszpasterskiej, kulturalnej i oświatowej. Szczególne miejsce zajmują tu zbiory biblioteczne, których odnalezienie wymaga wielkiego wysiłku i długiego czasu. Do dziś udało się tylko w niewielkim stopniu ustalić wielkość klasztornych księgozbiorów¹⁴¹. Dominikanie największą bibliotekę mieli w Grodnie. Według danych

¹³⁸ Zob. np. A. J. Baranowski, *Geografia baroku na kresach Rzeczypospolitej*. W: *Sztuka pograniczy Rzeczypospolitej w okresie nowożytnym od XVI do XVIII wieku. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*. Warszawa, październik 1997. Pod red. A. J. Baranowskiego. Warszawa 1998, s. 45–73; Т. В. Габрусь, *Мураванья харалы. Сакральная архітэктура беларускага барока*. Мінск 2001, passim; А. Ярашэвіч, *Страчаныя помнікі архітэктуры і мастацтва эпохі барока На полаччыне*. W: *Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа*. Ч. 2..., s. 328–334.

¹³⁹ *Княжыцкі касцёл Дамініканцаў*. W: *Помнікі старжытнабеларускай культуры: новыя адкрыцці*. Мінск 1984, s. 111; Л. Зінькевіч, *Пакуль маўчаць званы. Дамініканскі касцёл у Княжыцах*. „Магілёўская Праўда” 1991 (z 6 XI); *Княжыцкі касцёл дамініканцаў*. W: *Памяць: Магілёўс. р-н: гіст.-дак. хронікі гарадоў і раёнаў Беларусі*. Укл. У. Ф. Агурцоў, М. П. Хобатаў. Мінск 1996, s. 638–639; Н. Пятровіч, *Княжыцкі храм, „Дыялог”* 2001, № 5, s. 20–21; Н. С. Борисенко, *Могилёвщина – мой любимый Приднепровский край (сборник экскурсий)*. Могилёв 2007, s. 413–421.

¹⁴⁰ Por. I. Сацукевіч, *Адлюстраванне канфесійнага жыцця ў назвах вуліц Мінска XIX – пачатку XX ст.* W: *Канфесія на Беларусі: гісторыя, сучаснасць*. Брэст 2005, s. 83–84; tenże, *Гісторыя і сучаснасць урбананімікі Гродна і Мінска (параўнаўчы аналіз)*. W: *Гарады Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі, культуры*. *Зборнік навук. Артыкулаў*. Рэд. І. П. Крэнь, І. В. Соркіна. Гродна 2007; I. Сацукевіч, *Праблемы развіцця урбананіміі Гродна у XX–XXI стст.* W: tamże, s. 348, 349, 352.

¹⁴¹ O bibliotekach klasztornych na interesujących nas ziemiach zob. np. A. Pacevičius, *Vienuolynų bibliotekos lietuvoje 1795–1864 metais. Dingęs knygos pasaulis*. Vilnius 2005; tenże, *W poszukiwaniu tożsamości. Kultura książki w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie oświecenia*. W: *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Pod red. M. T. Lizisowej. Kraków 2005, s. 47–57; tenże, *Zaginiony świat książki: biblioteki klasztorne na Litwie pod władzą carów*. W: *Wspólnota pamięci. Studia z dziejów kultury ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Pod red. J. Gwioździk,

wizytatorów jej księgozbiór miał wahać się od 10 do 15 tys. woluminów¹⁴². Z pewnością do bogatszych należała także biblioteka klasztoru św. Tomasza z Akwinu w Mińsku¹⁴³. Miejmy nadzieję, iż przeprowadzone w przyszłości kwerendy archiwalne i biblioteczne pozwolą poznać rozmiar tych bibliotek, jak również zbiorów, które po nich pozostały. Na dzień dzisiejszy możemy powiedzieć, iż dość spory zbiór biblioteki dominikanów grodzieńskich znajduje się w Muzeum Historyczno-Archeologicznym w Grodnie¹⁴⁴. Warto jeszcze wspomnieć, że przy niektórych klasztorach dominikanie prowadzili własne

J. Malecki. Katowice 2006, s. 243–254; M. Piłtyczak-Majerowicz, *Stan badań nad bibliotekarstwem zakonnym na ziemiach litewsko-koronnych Rzeczypospolitej XVII–XVIII w. Komunikat*, „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. Seria A” Nr 44/45: 1989/1990, s. 89–91; też, *Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku*. Wrocław 1996; też, *Źródła do dziejów bibliotek zakonnych w zbiorach archiwalnych i bibliotecznych w Wilnie i Lwowie*, „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. Seria A” Nr 51: 1996, s. 19–21; też, *Katalogi bibliotek zakonnych na Białorusi we współczesnych zbiorach rękopiśmiennych*. W: *Wspólnota pamięci...*, s. 215–227; też, *Badania proveniencyjne w zbiorach starych druków bibliotek naukowych w Polsce i na Białorusi*. W: *Kultura książki ziem wschodniego i południowego pogranicza Polski (XVI–XX wiek). Paralele i różnice*. Pod red. J. Gwioździk, E. Różyckiego. Katowice 2004, s. 457–462; też, *Inwentarze bibliotek zakonnych w białoruskich zbiorach archiwalnych i bibliotecznych w Mińsku*. „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” T. 1: 2006, s. 9–16; J. Gwioździk, *Staropolskie biblioteki klasztorów żeńskich na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej*. W: *Кніжная культура Речі Поспалітай*. Мінск 2002, s. 124–136; też, *Dzieje księgozbiorów żeńskich klasztorów kontemplacyjnych wschodnich ziem dawnej Rzeczypospolitej w XIX wieku*. W: *Kultura książki ziem wschodniego...*, s. 419–425.

¹⁴² В. Шоцік, *Гісторыя і лёс бібліятэкі кляштару дамініканцаў у Гародні*. „Гістарычныя Алманахы” Т. 6: 2002, s. 228–235. Zob. także Л. Ковкель, *Из истории библиотек гродненских монастырей*. W: *Наш Радавод*. Кн. 4. Ч. 1: *Матэрыялы Міжнароднай Науковай Канферэнцыі «Царква і культура народаў Вялікага Княства Літоўскага і Беларусі XIII – пач. XX стст.» (Гродна, 28 верасня – 1 кастрычніка) 1992 г.* Гродна 1992, s. 164–167.

¹⁴³ Zob. np. I. Pietrzakiewicz, *Zakonnicy i książki. O bibliotekach klasztorów męskich Mińska*. W: *Здабыткі. Дакументальныя Помнікі на Беларусі*. Вып. 7: *Матэрыялы Трэціх Міжнародных Кнігазнаўчых Чытаньняў*. „Кніга Беларусі: Повазь часоў. (Мінск, 16–17 верасня 2003)”. Мінск 2005, s. 6–24; В. Денисов, *Библиотеки минских католических монастырей XVIII–XIX веков*. W: *Kultura książki ziem...*, s. 419–425; Ю. М. Лаўрык, *Бібліятэка менскага канвенту дамініканаў у XVIII ст.* W: *Мінск і Мінчане: дзесяць стагоддзяў гісторыі (да 510-годдзя атрымання Менскама магдэбургскага права)*. Матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі. Мінск, 4–5 верасня 2009 г. Мінск 2010, s. 41–48.

¹⁴⁴ Por. *Muzeum w Grodnie. Zarys dziejów powstawania i rozwoju 1920–1922*. Grodno 1923, s. 8, 10, 14, 15; *Katalog wydawnictw XV–XVI stulecia. Z fundacji Grodzieńskiego dziedzicznego muzeum*. Слонім 2003.

drukarnie, w których drukowano książki i druki okolicznościowe. Działały one m.in. w Nowogródku i Grodnie¹⁴⁵.

Badania obecności zakonu św. Dominika w dziejach ziem dzisiejszej Białorusi są bardzo ważne, gdyż pozwalają pogłębić naszą wiedzę o ich roli i znaczeniu w kształtowaniu oblicza religijnego, społecznego i kulturalnego tych ziem, ale także budują tożsamość religijną dzisiejszych białoruskich katolików. Samym zaś dominikanom, którzy obecnie pracują na Białorusi, pomogą odkryć korzenie, sięgające jeszcze średniowiecza – będą mogli odwołać się do dziedzictwa, które przez kilka stuleci wytworzyli ich poprzednicy, o czym dzisiaj świadczą tylko zachowane świątynie lub ich ruiny¹⁴⁶. Tam jednak, gdzie nie ma żadnego materialnego znaku po dominikanach, jedynym śladem może być pamięć historyczna, którą należy pielęgnować i przekazywać mieszkańcom w różnych pokoleniach, aby byli świadomi tego, co niegdyś było siłą duchową i kulturową tego regionu.

Stan badań, w oparciu o który zaprezentowane zostały dzieje zakonu dominikańskiego na ziemiach dzisiejszej Białorusi, jest dosyć znaczący, jednak dotyczy on skrawków różnych zagadnień związanych z historią zakonu; brak ciągle

¹⁴⁵ W historiografii raczej nie wspomina się o istnieniu dominikańskiej drukarni w Grodnie. Mogła to być drukarnia, która podobnie jak w Nowogródku, została przejęta po jezuitach. O prowadzonej przez braci kaznodziejów typografii w Grodnie świadczy wydana przez nią „Biblia Jakuba Wujka”, która w drugiej połowie XIX wieku trafiła do Polskiego Towarzystwa Bibliotecznego w Warszawie). Por. В. Швед, *Расійскае біблейскае таварыства на Гродзенічыне. Да гісторыі канфесійнай палітыкі царызму*. W: *Культура Гродзенскага рэгіёну: праблемы развіцця ва ўмовах поліэтнічнага сумежжа. Зборнік навуковых прац*. Рэд. А. М. Пяткевіч. Гродна 2003, s. 109.

¹⁴⁶ W Polsce od prawie dwudziestu lat grupa historyków sztuki pod kierunkiem prof. Jana Ostrowskiego podejmuje badania nad zabytkami sakralnymi znajdującymi się na wschodnich rubieżach dawnej Rzeczypospolitej (teren dzisiejszej Litwy, Białorusi i Ukrainy), ich wyniki wychodzą w serii zatytułowanej *Materiały do Dziejów Sztuki Sakralnej na Ziemiach Wschodnich Dawnej Rzeczypospolitej*. Część pierwsza serii poświęcona jest dawnemu województwu ruskiemu (pod redakcją Jana Ostrowskiego), część druga – nowogródzkiemu i część trzecia – wileńskiemu (oba pod redakcją Marii Kałamajskiej-Saeed). Interesujących nas terenów dotyczą dwie ostatnie części; dotychczas wyszły dwa tomy dotyczące województwa wileńskiego i cztery – nowogródzkiego). Oddzielną inicjatywę szukania pozostałości po kościołach i klasztorach na terenie dzisiejszej Białorusi podjęli także studenci Papieskiego Uniwersytetu Jana Pawła II w Krakowie; swoje poszukiwania opublikowali w czasopiśmie „*Collectanea Historica*”. O niektórych dominikańskich zabytkach i dziełach sztuki zob. także *Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь*. Мінск 2009 [dostępny w Internecie] gendocs.ru/v16173/?download=1 [dostęp 25 IX 2014].

monografii ważniejszych klasztorów – na przykład w Mińsku czy Grodnie. Z pewnością należy również ocenić, jaką rolę klasztory te pełniły w strukturach swoich prowincji, zarówno pod względem gospodarczym¹⁴⁷, jak i duszpasterkim czy kulturotwórczym. Do tej pory bowiem uwaga historyków badających dzieje zakonu dominikanów na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej skupia się przede wszystkim wokół wielkich ośrodków w Krakowie, Lwowie i Wilnie, rzadziej w Warszawie, Wrocławiu czy Poznaniu, a tym bardziej brak takich studiów dla jeszcze mniejszych i prowincjonalnych placówek, które znajdowały się głównie na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Brak również badań nad składem personalnym zakonników, stąd też do tej pory nie mamy zbyt wiele informacji o dominikanach mieszkających i działających na badanym terenie. Zresztą problem ten rozciąga się na cały region przedrozbiorowej Polski. Także stan badań nad duszpasterstwem i działalnością kulturalną braci kaznodziejów nie jest wystarczający. Dla większości placówek nie mamy danych dotyczących ich wkładu w duszpasterstwo parafialne, prowadzenia bractw i stowarzyszeń religijnych, szerzenia kultu religijnego, ale także oddziaływania na poziom społeczny i kulturalny, a także gospodarczy regionu, w którym się znajdowały. A przecież jako właściciele ziemscy zakonnicy mieli pod sobą nie tylko ziemię, ale ludzi, którzy ją uprawiali, dla których oprócz panów byli także duszpasterzami. Na ile udawało im się tę funkcję spełniać? Zagadnień i pytań badawczych jest znacznie więcej.

Przez długi czas uważano – zwłaszcza w Polsce – że źródła po klasztorach przepadły bezpowrotnie w wyniku kasat i zawieruch dziejowych. U wschodnich sąsiadów dochodziły dodatkowo trudności natury ludzkiej, jak niechęć ze strony archiwariuszy do udostępniania materiałów. Czasami można się z tym spotkać nawet dzisiaj. Trzeba jednak powiedzieć, że zachowana baza źródłowa jest pokaźna i bardzo cenna, przy czym źródeł z okresu staropolskiego, przedrozbiorowego jest dużo mniej niż dla okresu porozbiorowego. Szczególnie bogate w źródła do dziejów dominikanów na ziemiach białoruskich są archiwa i biblioteki na Białorusi. Cenne materiały znajdują się w Państwowym

¹⁴⁷ Pewną próbkę tego zagadnienia prezentuje artykuł poświęcony kontrybucjom klasztorным w Prowincji Ruskiej św. Jacka w latach 1612–1648. Trzeba jednak podkreślić, że w tym okresie na terenie Białorusi istniało zaledwie kilka klasztorów, były one młode i słabo uposażone. Jednak ten stan utrzymywał się przez niemal cały okres ich istnienia. Por. M. Miławicki, *Kontrybucje klasztorne w dominikańskiej Prowincji Ruskiej św. Jacka w latach 1612–1648*. W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*. Pod red. M. Derwicha. Wrocław 2013, s. 229–255.

Archiwum Historycznym w Mińsku i Grodnie¹⁴⁸. Badacz musi również przeprowadzić kwerendy w bibliotekach i archiwach litewskich (w Wilnie) i rosyjskich (głównie w Petersburgu i Moskwie). Trzeba jednak być ostrożnym i cierpliwym, gdyż często można spotkać się ze złym opisem jednostek archiwalnych, nieadekwatnym do jej zawartości. Przewidziany dzienny limit wypożyczeń wraz z niewłaściwymi teczkami każe badaczowi być cierpliwym i wymaga wiele czasu na przeprowadzenie owocnej kwerendy. Jednak nagroda za to może być bardzo wielka: w postaci wiadomości, jakie z tego materiału można uzyskać. Stan zachowanych źródeł daje nam więc nadzieję, że dzięki żmudnej kwerendzie i rzetelnej analizie zebranego materiału można w dużej części odtworzyć historię zakonu św. Dominika na tym terenie.

Aneks

Klasztory dominikańskie na ziemiach dzisiejszej Białorusi w 1772 roku

Nazwa miejscowości		Rok fundacji	Fundator	Wezwanie	Rok kasaty
polska	białoruska				
Prowincja polska					
Brześć	Брэст	1629	Magdalena z Budekowieckich Łoknicka	Zofia	1831
Prowincja ruska św. Jacka					
Bielica	Беліца	1665	Paweł Jan Sapieha	Nawiedzenie NMP	1832
Buchowicze	Буховічы	1674	Kazimierz Puchalski	Wniebowzięcie NMP	1832
Chotajewicze	Хатаевічы	1681	Barbara Konstancja Kaweczyńska (Kaweczyńska)	Barbara dz. męcz.	1832
Czaszniki	Чашнікі	1674	Zygmunt August Słuszka	Wniebowzięcie NMP	1832
Dudakowicze	Дудаковічы	1701	Aleksander Obuchowski	MB Różańcowa	1832
Hołowczyn	Галючын	ok. 1686	Andrzej Potocki	Trójca Święta	1832

¹⁴⁸ Por. R. Zianiuk, *Źródła do badań nad gospodarką klaszorną oraz majątkiem poklasztornym w latach 1772–1914 znajdujące się w Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi w Mińsku*. W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej...*, s. 169–192.

Nazwa miejscowości		Rok fundacji	Fundator	Wezwanie	Rok kasaty
polska	białoruska				
Kleck	Клецк	1683	Stanisław Kazimierz Radziwiłł	Zwiastowanie NMP	1832
Malatycze	Маляцічы	1676	Włodzimierz Kamiński	Trójca Święta	1832
Mińsk	Мінск	1605	Krzysztof i Zofia z Zawiszów Słuszkowie	Tomasz z Akwinu	1832
Nowogródek	Наваградск	1623	Krzysztof Chodkiewicz	Michał Archanioł (męski)	1850
		1654	Michał Dombrowski	NMP (żeński)	1863
Ostrowno	Астроўна	1622	Aleksander Bohdan Sapieha	Wniebowzięcie NMP	1832
Packów	Пацкоў	1676	Samuel i Anna z Karpiów Ciechanowieccy	Trójca Święta	1832
Pińsk	Пінск	1666	Maria Lukrecja z Strozziów Kopciowa	Dominik	1864
Połonka	Палонка	1680	Stefan Brzuchowski	Nawiedzenie NMP, Szczepan męcz.	1832
Raków	Ракаў	1689	Hieronim i Konstancja Teodora z Sapiehów Sanguszkowie	Duch Święty, Nawiedzenie NMP, Józef Oblubieniec NMP	1832
Rzeczyca	Рэчыца	1634	Aleksander i Zofia z Zienkowiczów Słuszkowie	Trójca Święta	1832
Smolany	Смаляны	1680	Hieronim Sanguszko	Zwiastowanie NMP, Hieronim bp	1832
Stołpce	Стоўбцы	1628	Aleksander i Zofia z Zienkowiczów Słuszkowie	Kazimierz królewicz	1832
Szklów	Шклоў	1618	Aleksander Chodkiewicz	Tomasz z Akwinu	1832
Uła	Ула	1669	Samuel Eustachy Łukomski i Bronisław Przysiecki	Duch Święty, Ofiarowanie NMP	1832
Zasław	Заслаўе	1676	Kazimierz Jan i Krystyna z Hlebowiczów Sapiehowie	Michał Archanioł	1832
Ziembin (Ziębin)	Зембін	1640	Adam Maciej i Marianna z Tyszkiewiczów Sakowiczów	Duch Święty	1832
Prowincja litewska św. Aniołów Stróżów					
Chołopienicze	Халопенічы	1703	Marcjan Dominik i Konstancja z Sokołowskich Chaleccy	Dominik	1832
Dereczyn	Дзярэчын	1618	Konstanty i Zofia z Sapiehów Pałubińscy	Wniebowzięcie NMP	1832
Druja	Друя	ok. 1697	Piotr Kaczanowski	Nawiedzenie NMP	1832

Nazwa miejscowości		Rok fundacji	Fundator	Wezwanie	Rok kasaty
polska	białoruska				
Duniłowicze	Дунілавічы	1683	Elżbieta z Isajkowskich Białozorowa	Trójca Święta	1850
Grodno	Гродна	1632	Fryderyk i Krystyna z Pocijów Sapiehowie	MB Różańcowa	1833
Hoszczewo (Hoszczów)	Гошчава	1692	Mikołaj i Izabela z Dolskich Tyszkiewiczowie	Zwiastowanie NMP	1776
Jelna	Элна	1667	Zofia Maria z Olszewskich Odachowska i Anna z Mańkowskich Przesławska	MB Różańcowa	1832
Kniażyce	Княжыцы	ok. 1677	Konstanty Władysław Pac	Mikołaj bp wyzn.	1832
Koniuchy	Канюхі	1736	Jan de Campio i Teresa z Józefowiczów-Hlebickich Scypiovie	Trójca Święta	1832
Nieśwież	Нясвіж	1672	Bazyli Bakanowski	Jan Chrzciciel	1867
Orsza	Орша (Ворша)	1650	Hieronim Albrycht Drucki-Sokoliński	Anioł Stróż	1845
Ostrowiec	Астравец	1618	Jan Mikołaj i Helena z Gnoińskich Korsakowie	Kosma i Damian	1861
Oszmiana	Ашмяны	1667	Andrzej i Dorota z Oborskich Poczobutowie-Odlaniccy	Trójca Święta	1850
Piaski	Пескі	1685	Kazimierz Jan Sapieha	NMP	1788
Połock	Полацк	1671	ks. Tomasz Górski, prałat wileński	Dominik	1865
Słonim	Слонім	1680	Krzysztof i Konstancja Dorota z Dąbrowskich Pokroszyńscy	Michał Archanioł	1845
Uszcz	Ушачы	1716	Hieronim Żaba i Katarzyna z Protasiewiczów Żabina	Hieronim bp i dr Kościoła	1832
Walówka	Валеўка	1685	Stefan Kurcz	Trójca Święta	1832
Wasiliszki	Васілішкі	1658	Marcin Dominik Limont	Jan Chrzciciel	1832
Witebsk	Віцебск	ok. 1640	szlachta witebska	Michał Archanioł	1832
Zabiały (Wołyńce)	Забелы (Валынцы)	1726	Jerzy i Anna z Hłasków Szczyttowie	Jerzy męcz.	1857

Streszczenie

Dominikanie na kresach wschodnich Rzeczypospolitej Obojga Narodów (teren dzisiejszej Białorusi)

Celem artykułu jest zarysowanie historii obecności zakonu dominikańskiego na tej części Kresów Wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Wielkie Księstwo Litewskie), które obecnie leżą w granicach państwa białoruskiego, poczynając od średniowiecza do drugiej połowy XIX wieku. Na terenie tym istniało 45 placówek dominikańskich, które zostały skasowane przez władze zaboru rosyjskiego w XIX wieku. Dominikanie prowadzili nie tylko działalność duszpasterską (głównie kaznodziejstwo i parafie), ale także oświatową i kulturalną. W okresie powstań zakonnicy również czynnie brali w nich udział, za co spotkały ich represje (emigracja, zsyłki na Syberię, kasaty klasztorów i konfiskata mienia i dóbr kultury).

Słowa kluczowe

dominikanie, zakon kaznodziejski, Białoruś, Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczypospolita Obojga Narodów, Kresy, fundacje, duszpasterstwo, edukacja, kasaty klasztorów, powstania narodowe.

Summary

The Dominican on the Eastern frontier of the Republic of Both Nations (the territory of today's Belarus)

The purpose of the article is to provide an outline of the history of the Dominican presence on the Eastern Frontier of the former Republic (The Great Principality of Lithuania), in the region which now belongs to Belarus. The analysis includes the period between the Middle Ages until the late 19th century. In this territory, forty-five Dominican locations existed and they were cassated by the Russian partition authorities in the 19th century. The Dominicans were active not only in the pastoral ministry (mostly preaching and parish-keeping), but also in education and culture. At the time of Polish

national uprisings, the religious took active part in the efforts and endured the oppressing consequences of their involvement (emigration, expulsion to Siberia, convent cassations and confiscation of property and cultural goods).

Keywords

Great Principality of Lithuania, Dominicans in Belarus, Polish national uprisings in the 19 th c., education and culture of Dominican

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne:

Archiwum Dominikanów w Krakowie:

Rękopis Pń 1: *Diarium Rerum Memorabilium Conventus Formalis Pinscensis sub Titulo S. Patris Dominici de Suriano Provinciae S. Hyacinthi in Russia Sacri Ordinis Fratrum Praedicatorum In quo ab Ipsa Foundationis origine incidente in Annum Domini 1666 ad haec usque tempora Admodum Reverendorum Patrum Priorum Loci accurata Series et Successio Et quae sub unius ejusque Illorum Officio Acta gesta sunt.* Źródło to obejmuje lata 1666–1788.

Rękopis Pr 26: *Inventarium Rerum Conventuum et Ecclesiarum Provinciae Russiae sub prima Visitatione Adm. Reverendi Patris Provincialis Fratris Thomae Kruszewski et earum tam Mobilium quam Immobilium 1708–1709.*

Sygnatura Pl 16: *Historia Domestica Provinciae Lithuaniae Fratrum Ordinis Praedicatorum. Pars altera. A.D. 1824.*

Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Grodnie (Нацыянальны Гістарычны Архіў Беларусі у Гродна):

Sygnatura Ф. 1, воп. 27, д. 64.

Źródła drukowane:

Breslaujos Dekanato vizitacija 1782–1783 m. Atlikta Vilniaus vyskupo Ignoto Jakūbo Masalskio parėdymu. Wyd. R. Frikovičius. W: *Fontes Historiae Lituaniae*. Vol. 7. Vilnius 2008.

Bullarium Poloniae. T. 1. Ed. I. Sułowska-Kuraś, S. Kuraś. Romae 1982.

Capitulum Electivum Provinciale, Provinciae Lithuaniae sancti Angeli Custodis Ordinis Praedicatorum. Vilnae 1827.

Capitulum Electivum Provinciale, Provinciae Lithuaniae sancti Angeli Custodis Ordinis Praedicatorum. Vilnae [1821].

- Capitulum Electivum Provinciale, Provinciae Lithuaniae S. Angeli Custodis Ordinis Praedicatorum*. Vilnae 1824.
- Catalogus Patrum et Fratrum Ordinis Praedicatorum Provinciae Lithuaniae et Albae Russiae sub titulo sancti Angeli Custodis erectae. Ex ordinatione Officii Provincialis pro Anno 1819/1820 facta*. Grodnae [1820].
- Catalogus Patrum et Fratrum Provinciae Lithuaniae sancti Angeli Custodis Ordinis Praedicatorum*. Vilnae 1825.
- Catalogus Patrum et Fratrum Provinciae Lithuaniae sancti Angeli Custodis Ordinis Praedicatorum*. Vilnae 1826.
- Catalogus Patrum et Fratrum Provinciae Lithuaniae sancti Angeli Custodis Ordinis Praedicatorum*. Vilnae 1823.
- Ciecierski F., *Pamiętnik xiędza Ciecierskiego przeora dominikanów wileńskich, zawierający jego i towarzyszków jego przygody, doznane na Sybirze w latach 1797–1801*. Lwów 1865.
- Ciecierski F., *Znaczniejszych przypadków pewnego z Syberii powrotnego Polaka w 1801 roku*. Oprac. A. Kuczyński, Z. J. Wójcik. Warszawa–Wrocław 1998.
- Colker M. L., *America rediscovered in the Thirteenth Century?* „Speculum” Vol. 10: 1979, s. 712–726.
- Elenchus Patrum et Fratrum Provinciae Lithuaniae S. Angeli Custodis Ordinis Praedicatorum*. Vilnae 1828.
- Eubel K., *Hierarchia catholica medii aevii sive Summorum pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series*. [Vol. 1:] *Ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta e documentis tabularii praesertim Vaticani*. Monasterii 1913.
- Inventarium documentorum et actorum Ecclesiae Mohiloviensis (1783–1926)*. Ed. M. Radwan. Sankt Petersburg 1998.
- Inviskis Z., *Lietuvos istorija iki Vytauto Didžio mirties*. Vinius–Mosklas 1991.
- Inwentarz materiałów do dziejów Kościoła katolickiego w Archiwum Wileńskiego Gubernatora Wojennego*. Oprac. M. Radwan. Lublin 1997.
- Inwentarz materiałów do dziejów Kościoła katolickiego w Archiwum Grodzieńskiego Gubernatora Cywilnego*. Oprac. M. Radwan. Lublin 1998.
- Inwentarz materiałów do dziejów Kościoła katolickiego w mińskich archiwach gubernatorskich*. Oprac. M. Radwan. Lublin 1998.
- Kitowicz J., *Opis obyczajów za panowania Augusta III*. Oprac. A. Skarżyńska. Warszawa 1985.
- Kronika wielkopolska*. W: *Monumenta Poloniae Historica*. Seria 2, t. 8. Wyd. B. Kübris. Warszawa 1970.
- M. K., *Z Pamiętnika szkoły OO. Dominikanów w Uszaczu*. „Kwartalnik Historyczny” T. 17: 1903, z. 1, s. 29–39.
- Markiewicz A., *Inwentarz kościoła i klasztoru OO. Dominikanów w Rakowie z lat 1708–1709*. „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie” T. 51: 2006, s. 117–130.
- Mickiewicz W., *Żywot Adama Mickiewicza*. T. 1. Poznań 1890.
- Monumenta Poloniae Vaticana*. T. 3. Ed. J. Ptaśnik. Cracoviae 1914.

- Nowowiejski F., *Phaenix Decaris et Ornamenti Provinciae Poloniae S. Ordinis Praedicatorum*. Poznań 1752.
- Opis krajów (Descriptio terrarum)*. W: *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongołów*. Pod red. J. Strzelczyka. Poznań 1993, s. 290–294.
- Paszkwicz U., *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1510–1939)*. Warszawa 1998.
- Paszkwicz U., *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku. Suplement 1*. Warszawa 2000.
- Paszkwicz U., *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku. Suplement 2*. Poznań 2006.
- Paszkwicz U., *Rękopiśmienne inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1553–1939)*. Warszawa 1996.
- Powstanie powiatu oszmiańskiego z notatek J. Klukowskiego*. W: *Historia powstania w 1831 roku na Wołyniu, Podolu, Ukrainie, Żmudzi i Litwie przez F. Wrotnowskiego*. T. 2. Lipsk 1875, s. 159–173.
- Radwan M., *Ecclesiastica w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu*. Lublin 2008.
- Radwan M., *Repertorium archiwów archidiecezji mohylewskiej i diecezji mińskiej*. Lublin 2001.
- Rocznik wielkopolski*. W: *Monumenta Poloniae Historica*. Seria 1, t. 3. Kraków 1878, s. 1–42.
- Roczniki kapituły poznańskiej*. W: *Monumenta Poloniae Historica*. Seria 2, t. 6. Wyd. B. Kübris. Warszawa 1962, s. 21–78.
- Ruszel P., *Tryumf Na dzień chwalebny Iacka Świetego Wielkiego Patrona y Apostoła Polskieo [...] Z Przedziwnych y wielce cudownych spraw iego Przez O. Br. Pawła Rvszla [...] W Wilnie Kazaniem ogłoszony A z roskazania Starszych do Druku podany*. Wilno 1641.
- Sieykowski M., *Świątница Pańska to iest Kościół Boży w Troycy ss. Jedynego z Klasztorem WW. OO. Dominikanów w Krakowie, znacznemi świętych pańskich relikwiami, kaplicami, oltarzami, obrazami y różnemi Apparencyami Przyozdobiona [...]*. Kraków 1743.
- Syrokomla W., *Szkolne czasy, nowe opowiadanie Jana Dęboroga*. W: *Pisma epiczne i dramatyczne*. T. 1. Poznań 1868, s. 199–239.
- Syrokomla W., *Wędrowki po moich niegdyś okolicach. Wspomnienia, studja historyczne i obyczajowe*. Wilno 1853.
- Ułamki pamiętników Władysława Syrokomli*. „Gazeta Warszawska” R. 97: 1870, nr 90, s. 3, nr 91, s. 4.
- Архіў уніячкіх мітрапалітаў. Дакументы да гісторыі царквы ў Беларусі XVI–XX стст. у фондах гістарычных архіваў Літвы і Расіі. Даведнік*. Мінск–Полацк 2005.
- Міндаў кароль Літовіі у дакумэнтах і сьведчаньнях. Укладаньне, падрыхтоўка да выданьня, пераклад Алеся Жлуткі*. Менск 2005.

Следства адносна крошынскай школы і прачытаных П. Багрымам вершаў.
W: Паўлюк Баграм. Пад рэд. А. Сабалеўскага. Мінск 1994, s. 20–29.

Opracowania:

- Aleksandrowicz S., *Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII*. „Acta Baltico-Slavia” R. 7: 1970, s. 47–197.
- Alexandrowicz S., *Studia z dziejów miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Toruń 2011.
- Altaner B., *Die Dominikanermissionem des 13. Jahrhunderts*. Habelschwerdt (Schlesien) 1924.
- Barącz S., *Cudowne Obrazy Matki Najświętszej w Polsce*. [Lwów] 1891.
- Barącz S., *Rys dziejów. Zakony Kaznodziejskie w Polsce*. T. 1–2. Lwów 1861.
- Baranowski A. J., *Geografia baroku na kresach Rzeczypospolitej*. W: *Sztuka pogranicy Rzeczypospolitej w okresie nowożytnym od XVI do XVIII wieku. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*. Warszawa, październik 1997. Warszawa 1998, s. 45–73.
- Baranowski A. J., *Między Rzymem a Wilnem. Magnackie fundacje sakralne w Wielkim Księstwie Litewskim w czasach kontrreformacji na tle polityki dynastycznej w Europie Środkowej*. Warszawa 2006.
- Baranowski A. J., *Rola zakonów w kształtowaniu oblicza miast i regionów w dawnym Wielkim Księstwie Litewskim*. „Litvano-Slavica Posnaniensia. Studia Historiae Artium” Vol. 5: 1991, s. 81–94.
- Beauvois D., *Les écoles polonaises de l’Empire russe. Aspects du centralisme administratif de l’Université de Vilna (1803–1831)*. Paris 1973.
- Beauvois D., *Powstanie listopadowe a szkolnictwo na ziemiach litewsko-ruskich*. W: *Powstanie listopadowe 1830–1831. Geneza, uwarunkowania, bilans, porównania*. Pod red. J. Skowronka, M. Żmigrodzkiej. Wrocław 1983, s. 45–54.
- Beauvois D., *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*. T. 2: *Szkoły podstawowe i średnie*. Rzym–Lublin 1991.
- Beauvois D., *Uniwersytet Wileński i szkolnictwo zakonne (1803–1832)*. W: *Francja–Polska XVIII–XIX wieku. Studia z dziejów kultury i polityki poświęcone Profesorowi Andrzejowi Zahorskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*. Pod red. M. Skowronka. Warszawa 1983, s. 183–192.
- Beauvois D., *Wilno. Polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803–1832*. Wrocław 2010.
- Białokozowicz B., *Między Wschodem a Zachodem. Z dziejów formowania się białoruskiej świadomości narodowej*. Białystok 1998.
- Białokozowicz B., *U źródeł kształtowania się nowożytnej białoruskiej świadomości narodowej*. „Białoruskie Zeszyty Historyczne” R. 2: 1995, nr 2 (4), s. 39–72.
- Boberski W., *Architektura ziem I zaboru rosyjskiego*. W: *Kultura i polityka. Wpływ polityki rusyfikacyjnej na kulturę zachodnich rubieży Imperium Rosyjskiego*. Pod red. D. Konstantynowa, P. Paszkiewicz. Warszawa 1994, s. 43–74.

- Bock K., Matuszyk M., *Sprawozdanie z konferencji naukowej „Losy klasztorów i zbiorów poklasztornych w okresie represji po upadku powstania listopadowego w 1831 r.”*, *Rytwiany*, 12–15 VII 2012 r. „Hereditas Monasteriorum” T. 1: 2012, s. 378–380.
- Borecki-Chodźko I., *Diecezja mińska około 1830 roku. Cz. 2: Struktury zakonne*. Wyd. M. Radwan. Lublin 1998.
- Borkowska M., *Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej*. T. 3: *Wielkie Księstwo Litewskie i ziemie ruskie Korony*. Warszawa 2008.
- Borowik P., *Jurydyka miasta Grodna w XV–XVIII wieku. Stanowy podział nieruchomości*. Supraśl 2005.
- Brodniewicz J., „Byłbym najniespokojniejszym, gdybym ufności nie pokładał w nieprzebranej Najwyższej Opatrzności” – rekonstrukcja biografii Faustyna Ciecierskiego. W: *Dominikanie na ziemiach polskich w epoce nowożytnej*. Pod red. A. Markiewicz, M. Miławickiego. Kraków 2009, s. 519–562.
- Brodniewicz J., „Moje wyobrażenia o Bogu podwyższały ufność moją” – obraz Boga w „Pamiętnikach” Faustyna Ciecierskiego. „*Slavica Iuvenum*” 14: 2013, s. 30–38.
- Brodniewicz J., *Locus horridus – syberyjski pamiętnik Faustyna Ciecierskiego jako przykład literatury zsyłkowej*. „*Slavica Iuvenum*” 11: 2010, s. 37–46.
- Brzozeczki S., *Litewska prowincja dominikanów*. „*Rocznik Augustowsko-Suwalski*” T. 4: 2004, s. 217–236.
- Brzozeczki S., *Misje ludowe dominikanów prowincji litewskiej w latach 1751–1826*. Lublin 2009.
- Brzozeczki S., *Prowincja białoruska Zakonu Kaznodziejskiego pod wezwaniem św. Stanisława. Dominikanie na ziemiach zabranych przez Rosję po pierwszym rozbiorze (1772–1801)*. „*Przegląd Tomistyczny*” T. 13: 2007, cz. 1, s. 239–253.
- Dekański D. A., *Początki zakonu dominikanów prowincji polsko-czeskiej. Pokolenie św. Jacka w zakonie*. Gdańsk 1999.
- Djakow W. A., *Udział Polaków w badaniach i zagospodarowaniu Syberii w XIX wieku*. „*Przegląd Historyczny*” T. 65: 1974, z. 4, s. 625–648.
- Dubas-Urwanowicz E., *Fundacje kościołów i klasztorów grodzieńskich do XVIII wieku*. W: *Fundacje i fundatorzy w średniowieczu i epoce nowożytnej*. Pod red. nauk. E. Opałińskiego, T. Wiślicza. Warszawa 2000, s. 130–141.
- Dudik A., *Sytuacja Kościoła rzymskokatolickiego na Białorusi na przełomie XX i XXI wieku (zarys problematyki)*. „*Studia Polonijne*” T. 28: 2007, s. 117–133.
- Dylałkowa H., *Duchowieństwo katolickie wobec sprawy narodowej (1764–1864)*. Lublin 1981.
- Elm K., *Der Anteil der geistlichen Orden an der Christianisierung Litauens*. W: *La cristianizzazione della Lituania. Atti del Colloquio Internazionale di Storia Ecclesiastica in occasione del VI Centenario della Lituania cristiana (1387–1987)*. Roma, 24–26 Giugno 1987. Città del Vaticano 1989, s. 175–203.
- Fibek J., *Wskreszenia na pograniczu dwóch światów. Dzieje Kościoła rzymsko-katolickiego w dorzeczu Berezyny i Wilji w granicach Dekanatu Dokszyckiego w Diecezji Witebskiej na Białorusi 1395–2009 r.* Nowe Miasto nad Pilicą 2011.

- Fijałek J., *Kościół rzymskokatolicki na Litwie*. W: *Chryścianizacja Litwy*. Pod red. J. Kłoczowskiego. Kraków 1987, s. 129–318.
- Flaga J., *Ankieta zakonna nuncjusza G. Garampiego z lat 1773/74 jako podstawa źródłowa do badań nad studiami zakonnymi i ich organizacją*. „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” R. 36: 1989, z. 4, s. 35–44.
- Flaga J., *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*. Lublin 2004.
- Flaga J., *Duszpasterstwo zakonów w Rzeczypospolitej u progu epoki Oświecenia. Służba parafiom i kapelanie dworskie*. „Zeszyty Naukowe KUL” T. 25: 1982, nr 1, s. 39–57.
- Flaga J., *Działalność duszpasterska zakonów w drugiej połowie XVIII wieku*, Lublin 1986, s. 41–138.
- Flaga J., *Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*. Lublin 1998.
- Flaga J., *Kaznodzieje i spowiednicy zakonni w Polsce około roku 1772*. W: *Z badań nad dziejami zakonów i stosunków wyznaniowych na ziemiach polskich*. Pod red. E. Wiśniowskiego. Lublin 1984, s. 7–43.
- Flaga J., *L'activité pastorale des réguliers en Pologne à la lumière de l'enquête du nonce apostolique Giuseppe Garampi (1773–1774)*. „Revue Historique Ecclesiastique” Vol. 77: 1982, nr 3–4, s. 454–461.
- Flaga J., *Organisation et fonctionnement des studia réguliers philosophico-théologiques en Pologne dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle*. W: *Foi, Fidélité, Amitié en Europe à la période moderne*. Pod red. R. Sauzet. T. 1. Tours 1995, s. 171–176.
- Flaga J., *Uczoność zakonów w II połowie XVIII wieku*. W: *Christianitas et cultura Europae. Księga Jubileuszowa Profesora Jerzego Kłoczowskiego*. Cz. 1. Pod red. H. Gapskiego. Lublin 1998, s. 265–271.
- Flaga J., *Udział zakonów w duszpasterstwie parafialnym około roku 1772*. „Roczniki Humanistyczne” R. 27: 1979, z. 2, s. 107–147.
- Flaga J., *Udział zakonów w duszpasterstwie w świetle materiałów ankiety zakonnej nuncjusza Giuseppe Garampiego z lat 1773–1774*, „Folia Societatis Scientiarum Lublinensis. Humanistyka” T. 27: 1985, nr 1, s. 69–77.
- Flaga J., *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku*. T. 2, cz. 1: *Duszpasterstwo*. Lublin 1991, s. 11–38.
- Fornalczyk F., *Hardy lirnik wioskowy. Studium o Kondratowiczu-Syrokomli*. Poznań 1972, s. 31–33;
- Freibergs G., *The „Descripciones Terrarum”. Its date, sources, author and purpose*. W: *Christianity in East Central Europe. Late Middle Ages*. Pod red. J. Kłoczowskiego, P. Krasa, W. Polaka. Lublin 1999, s. 180–201.
- Gach P. P., *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914*. Lublin 1984.
- Gach P. P., *Mienie polskich zakonów i jego losy w XIX wieku*. Rzym 1979.
- Gach P. P., *Struktury i działalność duszpasterska zakonów męskich na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska w latach 1773–1914*. Lublin 1999.

- Gach P. P., *Zakonni kapelani wojskowi pod koniec XVIII i w XIX stuleciu*. W: *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*. Pod red. J. Ziółka i in. Lublin 2004, s. 241–259.
- Gałwiazek T., *Kształtowanie mentalności chrześcijanina w świetle kazań dominikańskich czasów saskich*. Toruń 2009.
- Gałwiazek T., *Metafizyka w pejzażu. Obraz świata w kazaniach dominikańskich z 1. Połowy XVIII wieku*. W: *Dominikanie na ziemiach polskich w epoce nowożytnej*. Pod red. A. Markiewicz, M. Miławickiego. Kraków 2009 s. 285–326.
- Gocel L., *Ksiądz Ludwik Jasiński kapłan z 1831 r. i jego poglądy społeczne*, „Kwartalnik Poświęcony Sprawom Duszpasterstwa Wojskowego w Polsce” T. 3: 1933, s. 70–90.
- Gołos J., „*Apollo Prawodawca*” – opera szkolna z czasów Oświecenia. „Muzyka” R. 13: 1968, nr 2, s. 3–14.
- Gonciarz J., *Wikariat białoruski*. „Biuletyn Informacyjny Polskiej Prowincji Dominikanów” R. 32: 1999, nr 104, s. 10–11.
- Gordziejew J., *Socjotopografia Grodna w XVIII wieku*. Toruń 2002.
- Gordziejew J., *Topografia posiadłości klasztornych nowożytnego Grodna*. W: *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*. Pod red. M. Derwicha, A. Pobóg-Lenartowicz. Wrocław 2000, s. 241–253.
- Górski K., *Descriptiones terrarum. Nowo odkryte źródło do dziejów Prus w XIII wieku*. „Zapiski Historyczne” T. 4: 1981, s. 7–16.
- Górski K., *Studia i materiały z dziejów duchowości*. Warszawa 1980.
- Górski K., *The author of the Descriptiones terrarium. A new source for the history of Eastern Europe*. „Slavonic and East European Review” Vol. 61: 1993, s. 254–258.
- Grabczak P., *Seminarium duchowne łucko-żytomierskiej diecezji 1798–1842*. Biały Dunajec–Ostróg 2002.
- Gudavičius E., *Polityczny problem królestwa litewskiego w połowie XIII w*. W: *Ekspansja niemieckich zakonów rycerskich w strefie Bałtyku od XIII do połowy XVI wieku. Materiały z konferencji historyków radzieckich i polskich w Toruniu z r. 1988*. Pod red. M. Biskupa. Toruń 1990, s. 127–142.
- Gwiazda H., *Fundacje i fundatorzy klasztorów dominikańskich w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1648–1696*, „Summarius” Nr 1: 1972, s. 50–85.
- Gwiazda H., *Fundacje i fundatorzy klasztorów dominikańskich w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1648–1696*. W: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*. T. 1. Pod red. J. Kłoczowskiego. Warszawa 1975, s. 607–645.
- Gwioździk J., *Dzieje księgozbiorów żeńskich klasztorów kontemplacyjnych wschodnich ziem dawnej Rzeczypospolitej w XIX wieku*. W: *Kultura książki ziem wschodniego i południowego pogranicza Polski (XVI–XX wiek). Paralele i różnice*. Pod red. J. Gwioździk, E. Różyckiego. Katowice 2004, s. 419–425.
- Gwioździk J., *Staropolskie biblioteki klasztorów żeńskich na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej*. W: *Кніжная культура Речи Поспалітай*. Мінск 2002, s. 124–136.

- Hardziejew J., *Źródła do dziejów Grodna w zbiorach krakowskich. Wstęp do badań*. W: *Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie. Źródła historyczne, stan badań*. Białystok 2003, s. 24–37.
- Iwaszkiewicz J., *Z ostatnich tygodni życia Aleksandra I*. „Przegląd Współczesny” (Kraków) T. 45: 1933, nr 134, s. 411–422, T. 46: 1933, nr 135–136, s. 120–134.
- Jackiewicz M., „Szkola białoruska” w polskiej literaturze romantycznej. „Acta Polono-Ruthenica” T. 1: 1996, s. 113–121.
- Jackiewicz M., *Ksiądz Faustyn Ciecierski i jego „Pamiętnik z Syberii”*. „W Drodze” R. 13: 1985, nr 10, s. 47–50.
- Janicka-Olczakowa E., *Likwidacja klasztorów dominikanek II i III zakonu w XIX wieku na ziemiach polskich*. „Sprawozdanie TN KUL” T. 20: 1971, s. 89–93.
- Janicka-Olczakowa E., *Żeński ruch dominikański w XVII–XX wieku*. W: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972* T. 1. Pod red. J. Kłoczowskiego. Warszawa 1975, s. 159–178.
- Janułaajtis A., *Ab maładym paećie z Krošyna*. „Maładaja Biełaruś” (St. Petersburg) R. 2: 1913, № 3, s. 10–16.
- Jaroszewicz A., *Przebudowy kościołów katolickich na cerkwie prawosławne na Białorusi po powstaniu stycziowym (w świetle materiałów archiwalnych)*. W: *Kultura i polityka. Wpływ polityki russyfikacyjnej na kulturę zachodnich rubieży Imperium Rosyjskiego*. Pod red. D. Konstantynowa, P. Paszkiewicza. Warszawa 1994, s. 141–153.
- Jelski A., Krzywicki J., *Połonka*. W: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Pod red. B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. T. 6. Warszawa 1887, s. 726.
- Kaczmarek K., *Próba identyfikacji biskupa litewskiego Wita. Przyczynek do badań nad prozopografią dominikańską XIII wieku*. W: *Cognitioni gestorum. Studia z dziejów średniowiecza dedykowane Profesorowi Jerzemu Strzelczykowi*. Pod red. D. A. Sikorskiego, A. M. Wyrwy. Poznań–Warszawa 2006, s. 359–372.
- Kajdański E., *Długi cień wielkiego muru. Jak Polacy odkrywali Chiny*. Warszawa 2005.
- Kałamajska-Saeed M., *Cudowny obraz Matki Boskiej Studenckiej z kościoła jezuitów w Grodnie*. „Roczniki Humanistyczne” R. 50: 2002, z. 4, s. 517–525.
- Khinevich L., *Historia Kościoła katolickiego na Białorusi na łamach czasopisma „Nasza Wiera”*. Warszawa 2008 (maszynopis pracy dyplomowej na stopień licencjata kościelnego napisanej u ks. dra Tadeusza Kraheła, Biblioteka Papieskiego Wydziału Teologicznego w Warszawie).
- Kielar P., Wit, W: *Hagiografia Polska. Słownik bio-bibliograficzny*. Pod red. R. Gustawa. T. 2. Poznań 1972, s. 540–555.
- Kłoczowski J., *Atlas historii społeczno-religijnej Europy Środkowo-Wschodniej*. W: *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The foundations of historical and cultural traditions in East Central Europe. International Conference Rome, 28 April – 6 May 1990*. Pod red. J. Kłoczowskiego i in. Lublin–Rome 1994, s. 216–219.
- Kolendo-Korczak K., *Kościół parafialny p.w. Matki Boskiej Różańcowej w Pieskach*. W: *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa nowogródzkiego*. T. 2. Pod red. M. Kałamajskiej-Saeed. Kraków 2006, s. 157–159.

- Kosman M., *Dokumenty wielkiego księcia Witolda*. „Studia Źródłoznawcze” T. 16: 1971, s. 139–169.
- Kosman M., *Zmierzch Perkuna*. Warszawa 1981.
- Kosmanowa B., *Nieśwież w twórczości Władysława Syrokomli i Józefa Kraszewskiego*. W: *Беларусіка- Albaruthenica*. T. 15: *На шляхах да ўзаемаразумення: Навуковы зборнік*. Рэд. А. Мальдзіс і інш. Мінск 2000, s. 236–240.
- Kozłowski P. G., *Struktura własności ziemskiej i faktycznego posiadania ziemi w zachodniej i środkowej Białorusi w drugiej połowie XVIII w.* „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” R. 33: 1972, s. 61–88.
- Krahel T., *Archiwa kościelne w archiwach i bibliotekach Wilna*. „Białostoczczyzna” R. 14: 1999, nr 3, s. 21–25.
- Krahel T., *Die anfängliche Organisation der Kirche in Litauen*. W: *La cristianizzazione della Lituania. Atti del Coloquio Internazionale di Storia Ecclesiastica in occasione del VI centenario della Lituania cristiana (1387–1987)*. Roma, 24–26 Giugno 1987. Città del Vaticano 1989, s. 159–160.
- Krajewska H., *Faustyn Ciecierski*. W: *Polscy badacze Syberii*. Pod red. J. Arvaniti. Warszawa 2008, s. 12–13.
- Krasauskas R., *Vitas*. W: *Lietuviu Encicklopedija*. T. 34. Pod red. V. Bržiška. Boston 1966, s. 371–373.
- Kronika Papieskiego Wydziału Teologicznego w Warszawie, Sekcja św. Jana Chrzciciela za rok akademicki 2007/2008*. „Warszawskie Studia Teologiczne” T. 21: 2008, s. 303.
- Krupski J., *Kongregacja dominikanów obserwantów św. Ludwika Bertranda w Polsce w XVII i XVIII wieku*. „Summarium” R. 5: 1976, s. 151–154.
- Kuczyński A., *Wkład polskich podróżników do historii etnografii*. „Pamiętnik” Faustyna Ciecierskiego jako źródło etnograficzne XVIII wieku. „Etnografia Polska” T. 15: 1971, s. 201–223.
- Kumor B., *Staniewski Józef Ignacy, w zakonie Józef Maksymilian*. W: *Polski słownik biograficzny*. T. 41. Pod red. H. Markiewicza. Warszawa–Kraków 2002, s. 576–579.
- Kumor B., *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w niewoli narodowej 1772/95–1918*. Kraków 1980.
- Kurczewski J., *Biskupstwo Wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych*. Wilno 1912.
- Kuzicki J., *Zakonnicy z klasztorów położonych na Ziemiach Zabrzanych jako uczestnicy Wielkiej Emigracji (1831–1863)*. „Limes. Studia i Materiały z Dziejów Europy Środkowo-Wschodniej” Nr 6: 2013, s. 81–101.
- Łątka J. S., „Boże, coś Polskę...”. *Jego cesarsko-królewska mość Aleksander I*. Kraków 1997.
- Łatyszonek O., *Białoruskie Oświecenie*. „Białoruskie Zeszyty Historyczne” R. 1: 1994, nr 2, s. 35–45.
- Łatyszonek O., *From White Russia to Belarus*. „Annus Albaruthenicus” Vol. 5: 2004, s. 13–47.
- Łatyszonek O., *Od Rusinów białych do Białorusinów. U źródeł białoruskiej idei narodowej*. Białystok 2006, s. 25–35.
- Lietuvos istorija*. Pod red. A. Šapoka. Kaunas 1936.

- Litak S., *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*. Lublin 2006.
- Litak S., *Edukacja początkowa w polskich szkołach w XIII–XVIII wieku*. Lublin 2010.
- Litak S., *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*. Lublin 1996.
- Litak S., *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*. Lublin 2004.
- Marecki J., *Sanktuaria zakonne na ziemiach polskich na przełomie XVII i XVIII wieku*. W: *Kultura intelektualna w zakonach polskich w XVII i XVIII wieku. Materiały z sesji naukowej Katedry Historii Zakonów zorganizowanej 27 października 2005 roku*. Pod red. M. Łobozka. Kraków 2006, s. 25–56.
- Maroszek J., *Źródła rękopiśmienne do dziejów północno-wschodniej Polski w zbiorach moskiewskich*. „Białostoczczyzna” R. 15: 2000, nr 3–4, s. 3–8.
- Maslauskaitė S., *Quod vel lapidis virtitem, vel floris pulchritudinem designat. Ikonografia św. Jacka w sztuce religijnej na Litwie*. W: *Święty Jacek Odrowąż – Apostoł północnej Europy. Papieski Uniwersytet św. Tomasza z Akwinu „Angelicum” Aula Jana Pawła II, Rzym, 16 października 2007 r.* Pod red. A. Noconia, A. Wuwera. Roma–Katowice 2012, s. 50–61.
- Mažeika R. J., Rowell S. C., *Zelatores Maximi. Pope John XXII, archbishop Frederick of Riga and the Baltic Mission 1305–1340*. „Archivum Historiae Pontificiae” Vol. 31: 1993, s. 33–68.
- Mieleszko W. I., *Formy i struktura feudalnej własności ziemskiej we wschodniej Białorusi w drugiej połowie XVII i XVIII w.* „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” R. 33: 1972, s. 33–58.
- Miławicki M., *Biskup litewski Wit – życie i dzieje kultu „błogosławionego”*. W: *Pośrednicy łask*. Pod red. J. Mareckiego, L. Rotter. Kraków 2006, s. 147–167.
- Miławicki M., *Inwentarze i spisy bibliotek klasztorów dominikańskich skasowanych w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w XIX w. Stan źródeł i miejsca ich przechowywania*. „Hereditas Monasteriorum” Vol. 1: 2012, s. 141–172.
- Miławicki M., *Kontrybucje klasztorne w dominikańskiej Prowincji Ruskiej św. Jacka w latach 1612–1648*. W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*. Pod red. M. Derwicha. Wrocław 2013, s. 229–255.
- Miławicki M., *Miejsce religijności ludowej w działalności duszpasterskiej dominikanów w Polsce północno-wschodniej w okresie staropolskim*. W: *Parafia rzymskokatolicka w Choroszczy. 550 lat. Księga Jubileuszowa*. Pod red. T. Kasabuły, A. Szota. Białystok 2009, s. 101–221.
- Miławicki M., *Misyjne tradycje polskich dominikanów. Zaangażowanie synów św. Jacka w działalność misyjną Kościoła i Zakonu Kaznodziejskiego*. W: *Święty Jacek i jego dziedzictwo*. Pod red. E. Matei, A. Pobóg-Lenartowicz, M. Rowińskiej-Szczepaniak. Opole 2008, s. 483–509.
- Miławicki M., *Pobożność ludowa w pracy duszpasterskiej dominikanów na ziemiach polskich*. „Teofil” R. 13: 2005, nr 2, s. 55–110.

- Miławicki M., *Położenie klasztorów dominikańskich w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w latach 1795–1914*. W: *Święty Jacek Odrowąż i dominikanie na Śląsku*. Pod red. A. Barciaka. Katowice 2008, s. 331–363.
- Miławicki M., *Szkiłłądź (Szkiłładź) w zakonie Jakub (1810–1894)*. W: *Polski słownik biograficzny*. T. 48. Pod red. A. Romanowskiego. Kraków 2012, s. 317–318.
- Miławicki M., *Udział dominikanów w Powstaniu Listopadowym na ziemiach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego. Zarys problemu* [w druku].
- Mortier R. P., *Histoire des maitres généraaux de l'Orde des Frères Prêcheurs*. T. 1: 1170–1263. Paris 1903.
- Muzeum w Grodnie. Zarys dziejów powstawania i rozwoju 1920–1922*. Grodno 1923.
- Narbutt T., *Obrys żywota błogosławionego Wita, biskupa lubczańskiego, na Rusi Litewskiej*. W: *Teodora Narbutta pomniejsze pisma historyczne szczególnie do historyi Litwy odnoszące się*. Wilno 1856, s. 31–43.
- Nesterow R., *Smolany Sanguszków w świetle inwentarzy i nieznanymi materiałów archiwalnych*. W: *Wokół Sanguszków. Dzieje – sztuka – kultura. Materiały I Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej 29–30 czerwiec 2006*. Ratusz, Muzeum Okręgowe w Tarnowie. Pod red. J. Skarbskiego, B. Bułdys. Tarnów 2007, s. 109–117.
- Ochmański J., *Nieznanym autor „Opisu krajów” z drugiej połowy 13 wieku i jego wiadomości o Bałtach*. „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica” T. 1: 1985, s. 107–114.
- Pacevičius A., *Vienuolynų bibliotekos lietuvoje 1795–1864 metais. Dingęs knygos pasaulis*. Vilnius 2005.
- Pacevičius A., *W poszukiwaniu tożsamości. Kultura książki w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie oświecenia*. W: *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Pod red. M. T. Lizisowej. Kraków 2005, s. 47–57.
- Pacevičius A., *Zaginiony świat książki: biblioteki klasztorne na Litwie pod władzą carów*. W: *Wspólnota pamięci. Studia z dziejów kultury ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Pod red. J. Gwóźdźnik, J. Maleckiego. Katowice 2006, s. 243–254.
- Paszkievicz P., *W służbie Imperium Rosyjskiego 1721–1917*. Warszawa 1999, s. 55–139.
- Pektus V., *Dominikonai lietuvos kultūroje*. Vilnius 2004.
- Pidłypczak-Majerowicz M., *Badania proweniencyjne w zbiorach starych druków bibliotek naukowych w Polsce i na Białorusi*. W: *Kultura książki ziem wschodniego i południowego pogranicza Polski (XVI–XX wiek). Paralele i różnice*. Pod red. J. Gwóźdźnik, E. Różyckiego. Katowice 2004, s. 457–462.
- Pidłypczak-Majerowicz M., *Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku*. Wrocław 1996.
- Pidłypczak-Majerowicz M., *Inwentarze bibliotek zakonnych w białoruskich zbiorach archiwalnych i bibliotecznych w Mińsku*. „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” T. 1: 2006, s. 9–16.
- Pidłypczak-Majerowicz M., *Katalogi bibliotek zakonnych na Białorusi we współczesnych zbiorach rękopiśmiennych*. W: *Wspólnota pamięci. Studia z dziejów kultury ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Pod red. J. Gwóźdźnik, J. Maleckiego. Katowice 2006, s. 215–227.

- Pidtypczak-Majerowicz M., *Stan badań nad bibliotekarstwem zakonnym na ziemiach litewsko-koronnych Rzeczypospolitej XVII–XVIII w. Komunikat*. „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. Seria A” Nr 44/45: 1989/1990, s. 89–91.
- Pidtypczak-Majerowicz M., *Źródła do dziejów bibliotek zakonnych w zbiorach archiwalnych i bibliotecznych w Wilnie i Lwowie*, „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. Seria A” Nr 51: 1996, s. 19–21.
- Piechota M., Lyszczyna J., *Słownik Mickiewiczowski*. Katowice 2000.
- Pietrzekiewicz I., *Rękopiśmienna spuścizna Faustyna Ciecierskiego jako źródło do dziejów kultury intelektualnej dominikanów prowincji litewskiej początku XIX wieku*. „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” Nr 11: 2013, s. 103–123.
- Pietrzekiewicz I., *Zakonnicy i książki. O bibliotekach klasztorów męskich Mińska*. W: *Здабыткі. Дакументальныя Помнікі на Беларусі. Вып. 7: Матэрыялы Трэціх Міжнародных Кнігазнаўчых Чытанняў*. „Кніга Беларусі: Повазь часоў. (Мінск, 16–17 верасня 2003). Мінск 2005, s. 6–24.
- Pucilowski J., *Krzyżem czy mieczem...* „W Drodze” R. 11: 1983, nr 8, s. 75–78.
- Rabikauskas P., *Krikišioniškoji Lituva. Istorija, hagiografija, šaltiniotyra*. Šudare L. Jovaiša. Vilnius 2002.
- Radwan M., *Antyzakonna polityka caratu w XIX wieku*. „Studia Catholica Podoliae” R. 1: 2002, nr 1, s. 157–207.
- Radwan M., *Zakony męskie na ziemiach zabranych w XIX wieku*. Lublin 2004.
- Rymkiewicz J. M. i in., *Mickiewicz. Encyklopedia*. Warszawa 2001.
- Sapiehowie epoki Kodnia i Krasiczyna*. Pod red. K. Stępnika. Lublin 2007.
- Sapiehowie. Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe*. T. 2. Petersburg 1891.
- Siemiańczuk H., *Źródła do dziejów wyznań chrześcijańskich do końca XVIII w. w zasobie Narodowego Archiwum Historycznego Białorusi w Grodnie*. „Białostoczczyzna” R. 15: 2000, nr 3/4, s. 32–38.
- Siemiańczuk H., *Źródła do historii klasztoru dominikanów w Koniuchach w powiecie wołkowyskim*. W: *Dominikanie na ziemiach polskich w epoce nowożytnej*. Pod red. A. Markiewicza, M. Miławickiego. Kraków 2009, s. 457–468.
- Skarbek J., Ziółek J., *Duchowieństwo w Powstaniu Listopadowym (1830–1831)*. „Novum” T. 11/12: 1973, s. 33–123.
- Skulski R., *Studia szkolne Adama Mickiewicza*. „Życie i Myśl” R. 3: 1952, nr 7/9, s. 287–316;
- Spież J. A., *Święty Jacek*. W: *Światło ze Śląska. 750. Rocznica śmierci św. Jacka*. Pod red. B. Pietyry, K. Kukówki. Katowice 2007, s. 47–80.
- Stankiewicz A., *Białoruski chryścijański ruch*. Wilnia 1939.
- Stankiewicz A., *Mahnuseŭski – Paŭluk Bachrym – Bobroŭski (Da wytokaŭ białaruskaha adradžeńnia)*. Wilnia 1937.
- Stojek-Sawicka K., *Duchowieństwo katolickie w życiu Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*. Toruń 2011.
- Stojek-Sawicka K., *Duszpasterstwo i opieka religijna na dworze Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*. „Nasza Przeszłość” T. 105: 2006, s. 163–187.

- Stojek-Sawicka K., *Fundacje dominikańskie Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*. W: *Dominikanie na ziemiach polskich w epoce nowożytnej*. Pod red. A. Markiewicz, M. Miławickiego. Kraków 2009, s. 257–269.
- Stojek-Sawicka K., *Sakralne fundacje Radziwiłłów w XVIII wieku*. W: *Czasy nowożytne. Studia poświęcone pamięci prof. Władysława Eugeniusza Czaplińskiego w 100 rocznicę urodzin*. Pod red. K. Matwijowskiego. Wrocław 2005, s.163–179.
- Stojek-Sawicka K., *Znaczenie ekonomiczne i organizacyjne klasztorów katolickich w życiu i działalności rodu Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*. „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” R. 66: 2006, s. 89–110.
- Stopka K., *Misja wewnętrzna na Litwie w czasach Mendoga a zagadnienie autorstwa „Descriptiones Terrarum”*. „Nasza Przeszłość” T. 68: 1987, s. 247–262.
- Straszewicz J., *Les Polonais et les Polonaises de la Revolution du 29 Novembre 1830*. Paris 1832.
- Świętochowski R., *Początki dominikańskiej prowincji ruskiej*. „Prawo Kanoniczne” R. 23: 1980, nr 1/2, s. 51–85.
- Świętochowski R., *Słownik biograficzny dominikanów w Polsce. A-Z /niekompletny/*. Kraków 1979 (maszynopis w Bibliotece Dominikanów w Krakowie).
- Świętochowski R., *Szkolnictwo teologiczne dominikanów*. W: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*. T. 2: *Od Odrodzenia do Oświecenia*. Cz. 2: *Teologia neoscholastyczna i jej rozwój w akademiach i szkołach zakonnych*. Pod red. M. Rechowicza. Lublin 1975, s. 211–285.
- Świętochowski R., *Wkład kulturalny Zakonu Kaznodziejskiego w Polsce*. Kraków 1966 (maszynopis w Bibliotece Dominikanów w Krakowie).
- Świrko S., *Z Mickiewiczem pod rękę, czyli życie i twórczość Jana Czeczota*. Warszawa 1989.
- Szwed A., *Problem biskupa litewskiego Wita*. „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” R. 46: 2002, nr 3, s. 327–343.
- Tarasjuk D., *Białoruski ruch narodowy do 1864 roku*. „Res Historica” T. 9: 1999, s. 119–133.
- Tomljenovic I., *Les Dominicains et les peuples de l'Europe centrale et orientale*. W: *Les Dominicains en Europe XIXe-XXe siècles*. Ed. G. Bedouelle. Paris 1996, s. 79–86.
- Topolska M. B., *Przemiany zachodnioeuropejskiego pogranicza kulturowego pomiędzy Bugiem a Dźwiną i Dnieprem (polsko-litewsko-ukraińskie losy od XV do początku XX wieku)*. Zielona Góra 2009.
- Topolska M. B., *Społeczeństwo i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku*. Zielona Góra 2002.
- Trajdos T., *Kościół Katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły 1386–1434*. T. 1. Wrocław 1983.
- Vitkus A., *Lietuvos istorijos ivykiu chronologia*. Kaunas 1996.
- Wasilewski J., *Arcybiskupi i administratorowie archidiecezji mohylowskiej*. Pińsk 1930.
- Wenc Ł., *Fundacje i fundatorzy klasztorów dominikańskich i bernardyńskich w Polsce w latach 1580–1648*. W: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*. T. 1. Pod red. J. Kłoczowskiego. Warszawa 1975, s. 587–645.

- Wenta J., *Do Goga z Magog. Głos w sprawie autorstwa „Descriptiones terrarum”*. W: *Drogą historii. Studia ofiarowane profesorowi Józefowi Szymańskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Pod red. P. Dymmela, K. Skupieńskiego, B. Trelińskiej. Lublin 2001, s. 31–40.
- Wilczewski W. F., *Opisy parafii diecezji wileńskiej z roku 1784 – oryginały w zbiorach wileńskich*. „Białostoczczyzna” R. 12: 1997, nr 1, s. 79–109.
- Winnicki Z. J., *Współczesna doktryna i historiografia białoruska (po roku 1989) wobec Polski i polskości*. Wrocław 2003, s. 204.
- Wisner H., *Wyznanie w życiu politycznym i społecznym szlachty litewskiej. Czasy Zygmunta III*. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” T. 50: 2006, s. 131–140.
- Wiśniewska A., *Henryk-Heidenryk pierwszy biskup chełmiński*. Pelplin 1992.
- Wiszniewski M., *Historia literatury Polskiej*. T. 2. Kraków 1840.
- Witkowska A., *The cult of the Virgin Mary in Polish religiousness from the 15-th to the 17-th Century*. W: *The common Christian roots of the European nations. An international colloquium in the Vatican*. T. 2. Florence 1982, s. 467–478.
- Witkowski M., *Świat teatralny młodego Mickiewicza*. Warszawa 1971.
- Wolański E., *Kaznodziejstwo bernardyńskie w staropolskim systemie komunikacji społecznej schyłku epoki saskiej. Studium kształtowania się wyobrażeń i postaw*. Toruń 2012.
- Wolański E., *Kaznodziejstwo bernardyńskie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVIII wieku (ze szczególnym uwzględnieniem epoki saskiej)*. „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana” T. 5: 2011, № 2, s. 71–78.
- [Giżycki J. M.] Wołyniak, *Wiadomości o dominikanach Prowincji Litewskiej*. Cz. 1. Kraków 1917.
- [Giżycki J. M.] Wołyniak, *Wykaz klasztorów dominikańskich Prowincji Ruskiej*. Cz. 2. Kraków 1923.
- [Giżycki J. M.] Wołyniak, *Spis szkół średnich na Litwie i Rusi, zniszczonych przez rząd rosyjski*. W: *Polska w kulturze powszechnej*. Pod red. F. Konecznego. T. 1. Kraków 1918, s. 416–419.
- [Giżycki J. M.] Wołyniak, *Spis szkół w grodzieńskiej guberni na początku XIX wieku*. Poznań 1885.
- [Giżycki J. M.] Wołyniak, *Z przeszłości powiatu wołkowyskiego*, Kraków 1905.
- Woroniecki J., *Święty Jacek Odrowąż i wprowadzenie Zakonu Kaznodziejskiego do Polski*. Katowice 1947.
- Wróblewski A., *Nauczanie w średnich szkołach dominikańskich na Litwie na przełomie XVIII i XIX wieku*. „Przegląd Tomistyczny” T. 3: 1987, s. 343–370.
- Wróblewski A., *Personel nauczycielski szkół dominikańskich prowincji litewskiej na przełomie XVIII i XIX wieku*. „Przegląd Tomistyczny” T. 1: 1984, s. 335–366.
- Wyrozumski J., *Na drodze do unii Polski z Litwą*. W: *Kultura Litwy i Polski w dziejach. Tożsamość i współistnienie*. Kraków 2000, s. 7–18.
- [Sułkowski W.] X.Y.Z., *Kartka z dziejów Kościoła Katolickiego w Rosyi*. T. 1: *Biskupstwo mińskie*. Kraków 1889.

- Zakony męskie w Polsce w 1772 roku.* Pod red. L. Bieńkowskiego, J. Kłoczowskiego, Z. Sułowskiego. Lublin 1972.
- Zasztowt L., *Kresy 1831–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej.* Warszawa 1997.
- Żaunierkiewicz R., *Zespoły akt instytucji Kościoła Rzymskokatolickiego w Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi (XVII–XX w.). „Białostoczczyzna”* R. 14: 1999, nr 3, s. 9–20.
- Zianiuk R., *Źródła do badań nad gospodarką klasztorną oraz majątkiem poklasztornym w latach 1772–1914 znajdujące się w Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi w Mińsku.* W: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej.* Pod red. M. Derwicha. Wrocław 2013, s. 169–192.
- Ziółek E. M., *Duszpasterstwo w wojsku Księstwa Warszawskiego, Królestwa Polskiego i w Powstaniu Listopadowym.* W: *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich.* Pod red. J. Ziółka [i in.]. Lublin 2004, s. 173–197.
- Żukiewicz K., *22 grudnia 1216–1916. W 700-letnią rocznicę zatwierdzenia „kaznodziejskiego zakonu”.* Kraków [1916].
- Антановіч З. В., *Архіў полацкага дамініканскага кляштара ў сярэдзіне XIX ст. „Архіварыўс”* Т. 5: 2007, s. 8–14.
- Архітэктура Беларусі. Энцыклапедычны даведнік,* Мінск 1993.
- Бажэнаў Ю., *Гісторыя грэка-каталіцкай Царквы на старонках „Энцыклапедыі гісторыі Беларусі”.* „Наша Вера” R. 11: 2006, № 1, s. 30–59.
- Бажэнаў Ю., *Гісторыя рыма-каталіцкага Касцёла на старонках „Энцыклапедыі гісторыі Беларусі”.* „Наша Вера” R. 9: 2004, № 3, s. 74–75.
- Банцэвіч Н., *Этнаканфесійны склад настаўнікаў Гродзескай Губерні ў першай трэці XIX стагоддзя і яго ўплыў на выхаванне вучняў.* W: *Droga ku wzajemności. Materiały X Międzynarodowej Konferencji Naukowej (Grodno–Mir, 24–25 października 2002 r.).* Cz. 2. Pod red. I. Kreń. Grodno 2004, s. 81–89.
- Белозорович В. А., *Концепция католической Церкви в работах профессора Я.Н. Мараша.* W: *Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа.* Ч. 1. Рэд. С. В. Марозава, Э. С. Ярмусік, С. У. Сілава. Гродна 2008, s. 32–36.
- Борисенко Н. С., *Могилёвщина – мой любимый Приднепровский край (сборник экскурсий).* Могилёв 2007, s. 413–421.
- Васькоў У., *Католікі на абшарах Панізюў і Северічыны. Гісторыя Гомельскага дэканата.* Мінск 2011.
- Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя.* Рэд. Г. П. Пашкоў. Т. 1–3. Мінск 2005.
- Габрусь Т., *Святыні ордэна прапаведнікаў.* „Наша Вера” R. 8: 2003, № 3, s. 45–65, R. 9: 2004, № 1, s. 56–60.
- Габрусь Т. В., *Мураваныя харалы. Сакральная архітэктура беларускага барока.* Мінск 2001.
- Гайба М., *Была такая школа. „Новае Жыццё”* (Навагруд. р-н), 1997 з 19 XI.
- Ганчарук І. Г., *Каталіцкая Царква і культура на беларускіх землях. Навуковая канцэпцыя экспазіцыйнай тэмы Гродзенскага Дзяржаўнага Музея Гісторыі Рэлігіі.*

- W: *Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа*. Ч. 2. Рэд. Э. С. Ярмусік, С. В. Марозава, С. У. Сілава. Гродна 2009, s. 230–238.
- Ганчарук І. Г., *Каталіцкія манаскія ордэны на Беларусі ў 1770–1820-я гады*. „Гістарычны Алманах” Т. 9: 2003, s. 183–196 (tekst opublikowany także w: „Наша Вера” R. 9: 2004, № 4, s. 66–71).
- Ганчарук І. Г., *Навучальныя ўстановы рымска-каталіцкай царквы ў Беларусі: канец XIV–XX ст.* W: *Беларусіка=Albaruthenica*, том 6: *Беларусь паміж Усходам і Захадам. Праблемы міжнацыянальнага, міжрэлігійнага і міжкультурнага ўзаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу*. Ч. 1. Мінск 1997, s. 180–188.
- Ганчарук І. Г., *Становішча і арганізацыйная структура рымска-каталіцкага касцёла на беларускіх землях у складзе Расейскай імперыі (1772–1830 г.)*. „Гістарычны Алманах” Т. 6: 2002, s. 96–116.
- Гарбачова В. В., *Удзельнікі Паўстання 1830–1831 гг. на Беларусі. Біябібліяграфічны слоўнік*. Мінск 2006.
- Геаграфы і падарожнікі Беларусі*. Мінск 1999.
- Гістарычная ўрачыстасць*. „Наша Вера” R. 10: 2005, № 3, s. 66–67.
- Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў у двух тамах*. т. 2: *Новая літаратура: другая палова XVIII–XIX стагоддзё*. Мінск 2007.
- Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў*, т. 2: *Новая літаратура: другая палова XVIII–XIX стагоддзё*. Рэд. У. І. Мархель, В. А. Чамярыцкі. Мінск 2010².
- Голубеў В. Ф., *Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі XVI–XVIII стст.* Мінск 1992.
- Денисов В., *Библиотеки минских католических монастырей XVIII–XIX веков*. W: *Kultura książki ziem wschodniego i południowego pogranicza Polski (XVI–XX wiek). Paralele i różnice*. Pod red. J. Gwioździk, E. Różyckiego. Katowice 2004, s. 419–425.
- Дзянісаў У., *Кляштар дамініканцаў*. W: *Памяць. Гісторыка-дакументальная хроніка Мінска*. Кн. 1. Мінск 2001, s. 322–323.
- Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей Рэспублікі Беларусь*. Мінск 2009.
- Дьяков В. А., *Карательная политика царизма по отношению к католическому духовенству (1832–1855)*. W: *Katolicyzm w Rosji i Prawosławie w Polsce (XI–XX w.). Католицизм в Ролсси и Православие Польше (XI–XX вв)*, s. 192–209.
- Жлутка А., *Каранацыя Міндоўга і заснаванне першага біскупства ў дакументах XIII ст.* „Наша Вера” R. 8: 2003, № 2, s. 36–45.
- Зянюк Р. У., *Адукацыйная дзейнасць ордэна дамініканцаў у заходніх губернях Расійскай імперыі к. XVIII–XIX ст.* W: *Історія релігій в Україні*. Науковий щорічник. Кн. 1. Львів 2008, s. 338–345.
- Зянюк Р. У., *Дзейнасць каталіцкага духавенства ў галіне адукацыі ў Гродне ў канцы XVIII–XIX ст.* W: *Гарадзенскі палімпсест*. Мінск 2012, s. 195–207.
- Зянюк Р. У., *Навучальныя ўстановы пры Забельскім дамініканскім кляштары (1716–1857 гг.)*. W: *Віцебскія старажытнасці. Матэрыялы навуковай канферэн-*

- цыі, прысвечанай 90-годдзю са дня нараджэння Л. В. Аляксеева. Віцебск, 28–29 кастрычніка 2010 г. Мінск 2012, s. 351–356.
- История белорусской дооктябрьской литературы.* Ред. В. В. Борисенко. Минск 1997.
- История Минска.* Ред. И. С. Кравченко, Минск 1957.
- Льяшэвіч М., *Расейская палітыка на землях былага Беларуска-Літоўскага гаспадарства за панаваньня Кацярыны II і Паўлы I (1772–1801).* Вільня 1933, s. 9–18.
- Канфесіі на Беларусі (к. XVIII–XX ст.).* Рэд. У. І. Навіцкі. Мінск 1998.
- Каратынскі В., *Некалькі падрабязнасцяў пра сям’ю, месца нараджэння і маладосць Адама Міцкевіча.* W: *Адам Міцкевіч і Беларусь. Adam Mickiewicz a Białoruś.* Пад рэд. А. Мальдзіса, Н. Томаша. Мінск 1997, s. 75–82.
- Кароткі У., *Каталіцызм і праваслаўе ў духоўнай культуры Беларусі першай паловы XVII стагоддзя.* „Acta Albaruthenica” Т. 4: 2003, s. 213–218.
- Каталіцкія святыні. Мінска-Магілёўская архідыяцэзія, ч. 1: Будслаўскі, вілейскі і мінскі деканаты.* Мінск 2003.
- Каталог выданняў XV–XVI стагоддзяў. З фондаў Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага музея.* Слонім 2003.
- Ковкель Л., *Из истории библиотек гродненских монастырей.* W: *Наши Радавод.* Кн. 4. Ч. 1: *Матэрыялы Міжнароднай Науковай Канферэнцыі „Царква і культура народаў Вялікага Княства Літоўскага і Беларусі XIII – пач. XX стст.” (Гродна, 28 верасня – 1 кастрычніка) 1992 г.* Гродна 1992, s. 164–167.
- Копысский З., *Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в.* Минск 1975.
- Копысский З., *Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в.* Минск 1966.
- Кулагін А. М., Герасімовіч У. А., *Беларусь у малюнках Напалеона Орды. Другая палова XIX стагоддзя.* Мінск 2001.
- Кулагін А. М., *Каталіцкія храмы Беларусі. Энцыклапедычны даведнік.* Мінск 2008.
- Зінькевіч Л., *Пакуль маўчаць званы. Дамініканскі касцёл у Княжыцах.* „Магілёўская Праўда” 1991 з дн. 6 XI.
- Лаўрык Ю. М., *Бібліятэка менскага канвенту дамініканаў у XVIII ст.* W: *Мінск і Мінчане: дзесяць стагоддзяў гісторыі (да 510-годдзя атрымання Менскам магдэбургскага права).* Матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі. Мінск, 4–5 верасня 2009 г. Мінск 2010, s. 41–48.
- Левко О. Н., *Витебск XIV–XVIII вв.* Минск 1984.
- Ліхач Т., *Арганы і званы каталіцкіх касцёлаў Беларусі.* „Мастацтва” 1995, № 4, s. 67–72.
- Ліхач Т., *Каталіцкія інструментальныя капэлы Беларусі.* „Мастацтва” 1996, № 10, s. 34–36.
- Ліхач Т., *Ордэн дамініканцаў і развіццё музычнай культуры Беларусі.* „Наша Вера” R. 6: 2000, № 1, s. 52–55; № 2, s. 34–41.
- Ліхач Т., *Тэорыя харальных спеваў на Беларусі.* Минск 1999.

- Ліхач Т., *Харалыя рупісы нясвіжскіх дамініканцаў*. W: *Нясвіж–Nieśwież. Historia–kultura–sztuka. Materiały konferencji naukowej w Nieświeżu (1994, 1997)*. Warszawa–Mińsk 1998, s. 94–98.
- Лыч Л., Навіцкі У., *Гісторыя культуры Беларусі*. Мінск 1997².
- Малдзіс А. І., *На скрыжаванні славянскых традыцый. Літаратура Беларусі пераходнага перыяду (другая палавіна XVII–XVIII ст.)*. Мінск 1980.
- Малдзіс А. І., *Традыцыі польскага Асветніцтва ў беларускай літаратуры XIX стагоддзя*. Мінск 1972.
- Маліноўская Т., *З гісторыі пабудовы і дзейнасці гродзенскага кляштару дамініканаў. „Гарадзенскія Запісы” Вып. 1: 1993, s. 11–14.*
- Мальдзіс А., *Таямніцы старажытных сховішчаў*. Мінск 1974.
- Мараш Я. Н., *Ватикан и католическая церковь в Белоруссии (1569–1795)*. Минск 1971.
- Мараш Я. Н., *Положение крестьян в монастырских владениях католической церкви западных районов Белоруссии второй половины XVIII в. W: Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. Сборник XVIII*. Минск 1974, s. 152–179.
- Мілавіцкі М., *Дык хто ж такі Магнушэўскі? „Наша Ніва” 2005, № 39, s. 14.*
- Орловский Е. Ф., *Исторический очерк Гродненской гимназии*. Гродна 1901.
- Пазыняк З., *Рэха даўняга часу*. Рэд. Я. С. Гучок. Мінск 1985, s. 53–68.
- Памяць: Магілёўс. р-н: гіст.-дак. хронікі гарадоў і раёнаў Беларусі*. Укл. У. Ф. Агурцоў, М. П. Хобатаў. Мінск 1996.
- Парфёненка В. В., *Пачаткі свецкай адукацыі ў Гродне (першая XIX палова ст.)*. W: *Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа*. Ч. 1. Ред. С. В. Марозава, Э. С. Ярмусік, С. У. Сілава. Гродна 2008, s. 207–212.
- Полоцк. Исторический очерк*. Рэд. Иван Сергеевич Кравченко, Н. В. Каменская. Минск 1962.
- Помнікі старажытнабеларускай культуры: новыя адкрыцці*. Ред. С. В. Арцэлеў. Мінск 1984.
- Пяткевіч А. М., *Музычна-тэатральная культура Беларусі (X–XVIII стст.)*. *Дапаможнік на курсе „Гісторыя беларускага тэатра і кіно” для студэнтаў спецыяльнасці 1–03 01 08*. Гродна 2010.
- Пятровіч Н., *Княжыцкі храм*. „Дыялог” 2001, № 5, s. 20–21.
- Пятровіч Н., *Крыніцы на каталіцызму і уніятва Беларусі ў Дзяржаўным Гістарычным Архіве Літвы*. W: *Выяўленне, сумеснае выкарыстанне і вятранне архіўных, бібліятэчных і музейных каштоўнасцей, якія захоўваюцца ў замежных краінах*. Мінск 1999, s. 132–145.
- Пятшкевіч І., *„А з Белай Русі даносяць...”. Беларусь у рукапіснай спадчыне віленскага дамініканца Фаўстына Цяцёрскага*. „Arche. Пачатак” 2014, № 1/2, s. 106–129.
- Рэлігія і царква на Беларусі. Эцыклопедычны даведнік*. Мінск 2001.
- Самусік А. Ф., *Дзейнасць манаскіх ордэнаў у галіне адукацыі на Беларусі ў першай трэці XIX ст.* „Гісторыя. Праблемы Выкладання” Т. 1: 1998, s. 37–47.

- Самусік А. Ф., *Манаскія гімназіяльныя вучылішчы Гродзенскай губерні ў першай трэці XIX ст.* „Веснік Гродзенскага Дзяржаўнага Універсітэта Імя Янкі Купалы. Серыя 1. Гісторыя, філасофія, паліталогія, сацыялогія” 2008, № 3, s. 44–47.
- Самусік А. Ф., *Становішча адукацыйнай справы на беларускіх землях у канцы XVIII – пачатку XIX ст.* „Весці Беларускага Дзяржаўнага Педагагічнага Універсітэта. Серыя 2. Гісторыя. Філасофія. Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія” R. 15: 2007, № 3, s. 3–7.
- Самусік А. Ф., *Асветніцкая дзейнасць дамініканскага ордэну на беларускіх землях у XVIII – першай трэці XIX ст.* W: *Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа.* Ч. 2. Рэд. Э. С. Ярмусік, С. В. Марозава, С. У. Сілава. Гродна 2009, s. 197–202.
- Сацукевіч І., *Адлюстраванне канфесійнага жыцця ў назвах вуліц Мінска XIX – пачатку XX ст.* W: *Канфесіі на Беларусі: гісторыя, сучаснасць.* Брэст 2005, s. 83–84.
- Сацукевіч І., *Гісторыя і сучаснасць урбанімікі Гродна і Мінска (параўнаўчы аналіз).* W: *Гарады Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі, культуры.* Рэд. І. П. Крэнь, І. В. Соркіна. Гродна 2007, s. 366–371.
- Сацукевіч І., *Праблемы развіцця урбанімікі Гродна у XX–XXI стст.* W: *Працэсы ўрбанізацыі ў Беларусі XIX-пачатак XXI ст.* Рэд. Я. А. Роўба, І. П. Крэнь, І. В. Соркіна. Гродна 2010, s. 347–354.
- Саявец А. А., *Каталіцкія храмы на Браслаўшчыне.* W: *Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа.* Ч. 2. Рэд. Э. С. Ярмусік, С. В. Марозава, С. У. Сілава. Гродна 2009, s. 310–314.
- Сіцько З., *Хрышчэнне Міндоўга (наводле Галіцка-Валынскага летапісу). Гістарычныя паралелі.* W: *Беларусіка=Albaruthenica.* Кн. 18: *Хрысціянства і беларуская культура. Матэрыялы III Міжнар. кангрэса беларусістаў „Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый”* (Мінск, 21–25 мая, 4–7 снеж. 2000 г.). Рэдкал. Л. Уладыкоўская-Канаплянік. Мінск 2001, s. 54–61.
- Сліж Н. У., „Збор знакамітых цудаў і ласкаў Найсвяцейшай Панны Марыі Студэнцкай” як крыніца па гісторыі Гародні. „Архіварыус” Т. 7: 2009, s. 132–182.
- Слюнькова І. Н., *Монастыры восточной и западной традиций. Наследие архитектуры Беларуси.* Москва 2002.
- Соркіна І., *Мястэчкі Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст.* Вільня 2010.
- Соркіна І., *Навучальныя ўстановы каталіцкіх ордэнаў і базыльян у мястэчках Беларусі (канец XVIII – першая трэць XIX ст.)* W: *Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа.* Ч. 2. Рэд. Э. С. Ярмусік, С. В. Марозава, С. У. Сілава. Гродна 2009, s. 202–211.
- Урбановіч У., *Адам Міцкевіч і Навагрудчына.* W: *дам Міцкевіч і Беларусь. Adam Mickiewicz a Białoruś.* Пад рэд. А. Мальдзіса, Н. Томаша. Менск 1997, s. 64–73.
- Фальклор у запісах Яна Чачота і братоў Тышкевічаў.* Навук. ред. А. С. Ліс. Мінск 2005².

- Швед В., *Расійскае біблейскае таварыства на Гродзеншчыне. Да гісторыі канфесійнай палітыкі царызму*. W: *Культура Гродзенскага рэгіёну: праблемы развіцця ва ўмовах поліэтнічнага сумежжа*. Зборнік навуковых прац. Рэд. А. М. Пяткевіч. Гродна 2003, s. 80–84.
- Шоцік В., *Гісторыя і лёс бібліятэкі кляштар дамініканцаў у Гародні*. „Гістарычны Алманах” Т. 6: 2002, s. 228–235.
- Шыбека З. В., Шыбека С. Ф., *Мінск. Старонкі жыцця дарэв. Горада*. Мінск 1994. *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*. Т. 1–6. Мінск 1993–1999.
- Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі*. Т. 1–5. Мінск 1984–1987.
- Ян Чачот – Ігнат Дамейка сябры і папличнікі Адама Міцкевіча. *Матэрыялы Трэціх і Чацвёртых Карэліцкіх чітанняў* (1996, 1997). Ред. Н. Давыдзенка, А. Малдзіс (Беларусіка-Albaruthenica. Кн. 10). Мінск 1998, s. 6–60.
- Ярашэвіч А., „*Маці Божая Снежная*” ў Беларусі. Мінск 2003.
- Ярашэвіч А., *Абраз Маці Божай Santa Maria Maggiore на Беларусі*. „Наша Вера” Р. 6: 2000, № 4, s. 40–45.
- Ярашэвіч А., *Абразы Маці Божай Ружанцовай*. „Наша Вера” Р. 8: 2002, № 3, s. 2–7.
- Ярашэвіч А., *Страчаныя помнікі архітэктуры і мастацтва эпохі барока На полаччыне*. W: *Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа*. Ч. 2 Рэд. Э. С. Ярмусік, С. В. Марозава, С. У. Сілава. Гродна 2009, s. 328–334.
- Ярашэвіч А., *Цуды абраза Маці Божай Кангрэгацкай*. „Наша Вера” Р. 10: 2005, № 3, s. 69–71.

Internet

- Астаповіч А., *Дамініканы. Перспектыва аднаўлення* [dostępny w Internecie] www.pomniki.budzma.org/news/3373 [dostęp 23 VIII 2014].
- Дамініканскі касцёл: праект рэстаўрацыі*, „Наша Ніва” з 22 IV 2011 [dostępny w Internecie] www.nn.by/?c=ar&i=53625 lub <http://arche.by/by/page/science/5440> [dostęp 23 VIII 2014].
- Дзядзінкіна С., *Чый летаніс цікавейшы?* „Народная газета” 2008 z dn. 9 XII [dostępny w Internecie] www.ng.by/ru/issues?art_id=27853 [dostęp 28 VII 2014].
- Зайка А., *Дамініканскі кляштар у Гошчаве*. „Гістарычная Брама. Гісторыка-краязнаўчы часопіс” Р. 3: 1999, № 1 [dostępny w Internecie] www.brama.brestregion.com/nomer11/artico9.shtml [dostęp 20 VIII 2014].
- Мікалаевіч Д. У., *Касцёлы г. Мінска ў XVI – пачатку XX стст. (наводле дакументаў НГАБ)* [dostępny w Internecie] www.niab.belhost.by/stat/dzianisau_kascioly [dostęp 15 V 2014].
- Ордэн братоў Прапаведнікаў (дамініканцы)* [dostępny w Internecie] www.catholic.by/2/belarus/monks/100006-2008-06-25-14-23-35.html [dostęp 25 VII 2014].

